EBRE 38 Revista Internacional de la Guerra Civil (1936-1939)

Història
i arqueologia

L'últim front al Maresme: la batalla del Turó del Balís a finals de gener de 1939

Francesc C. Conesa

Grup d'Investigació en Arqueologia del Paisatge
Institut Català d'Arqueologia Clàssica
Mail: fconesa@icac.cat

Enviat: 02/11/2023

Aceptat: 15/11/2023

Resum: La batalla del Turó del Balís és un episodi poc conegut que s'emmarca en l'ofensiva de Catalunya i l'ocupació militar del Maresme a les acaballes de la Guerra Civil espanyola. Les tropes republicanes van establir una línia defensiva ocupant els promontoris costaners situats entre Sant Andreu de Llavaneres, Sant Vicenç de Montalt i Caldes d'Estrac. El gruix de les forces divisionàries italianes de les Fletxes Blaves va trobar una forta resistència al Turó del Balís, a on s'havia atrinxerat la recentment formada 77a Divisió republicana. Entre els dies 28 i 29 de gener de 1939 tingué lloc un intens combat amb foc creuat d'artilleria fins que el bàndol republicà es retirà en direcció al nou front establert al riu Tordera. Aquest article explora per primera vegada el context històric i espacial de la batalla. Primer, es compara aquest enfrontament amb la resta de l'ofensiva italiana a partir de l'extracció automatitzada de dades del fons documental de les Fletxes Blaves. Tot seguit s'explora l'entorn del turó i la transformació del paisatge en els últims anys. La pressió urbanística de la zona posa en risc la preservació de possibles restes materials i constructives associades als combats. L'estudi arqueològic i la conservació d'aquest espai esdevé un propòsit primordial per a la recuperació de la memòria històrica al Maresme, i representa un pas endavant per posar en relleu la resistència combativa de l'exèrcit republicà durant la defensa de Catalunya.

Paraules clau: Guerra Civil espanyola, Ofensiva de Catalunya, *Corpo Truppe Volontarie*, fons documentals en obert, intel·ligència artificial OCR, arqueologia del paisatge i del conflicte.

Abstract: The Battle of Turó del Balís is a relatively little-known episode that occurred during the offensive of Catalonia and the military occupation of the coastal Maresme region in the final stages of the Spanish Civil War. Republican troops established a defensive line throughout the hills encompassing the villages of Sant Andreu de Llavaneres, Sant Vicenç de Montalt, and Caldes d'Estrac. The core of the Italian divisional forces of the Blue Arrows encountered strong resistance at Turó del Balís's heights, where the newly formed 77th Republican Division had entrenched itself. Between January 28 and 29, 1939, the two forces fought intense combat accompanied by artillery crossfire until the Republican army retreated towards the new front established up north at the Tordera River. This article explores the historical and spatial context of the battle for the first time. First, it compares the battle with the rest of the Italian campaign through automated text extraction and data visualization from the archival records of the Blue Arrows. Then, it explores the landscape of the battlefield and identifies present-day land use changes that put at risk the preservation of potential material and structural remains associated with the battle. The archaeological study of this space is a primary aim for restoring the Balis episode within the war memory in Catalonia. It becomes a step forward in emphasizing the combative resistance of the Republican army during the defense of the country.

Keywords: Spanish Civil War, offensive of Catalonia, *Corpo Truppe Volontarie*, open archival data, OCR artificial intelligence, landscape and conflict archaeology.

Introducció

L'ofensiva de Catalunya entre finals de desembre de 1938 i inicis de febrer de 1939 és un capítol crític pel desenllaç de la Guerra Civil Espanyola. Amb la fi de la batalla de l'Ebre i el trencament del front del Segre, l'avanç de les tropes rebels capgirà el paper de rereguarda que havia caracteritzat gran part del país durant tot el conflicte. Des de bon principi, l'Exèrcit del Nord franquista plantejà una operació militar de gran envergadura que havia de ser executada amb rapidesa per tal de desballestar la capacitat de resposta i reorganització de l'Exèrcit Popular, materialment esgotat i aïllat de la resta del territori espanyol republicà (López, 2010). La desfeta republicana a Catalunya comporta la fi dels enfrontaments militars de primer ordre i sentencia el final de la Segona República. Els estudis sobre les conseqüències de l'ocupació militar s'han focalitzat, sobretot, en aspectes cabdals com ara l'abast de l'exili, la repressió política i cultural i la violència de la postguerra (vegeu p.e. Solé, 2006; Pagès, 2007; Villarroya i Grau, 2014). Per altra banda, els treballs més recents sobre la capacitat combativa i de resistència de l'Exèrcit Popular durant l'ofensiva posen en dubte la historiografia i la narrativa triomfalista del règim, segons la qual la retirada republicana i l'avanç de les tropes rebels a Catalunya fou poca cosa més que un passeig militar (vegeu p.e. Hernàndez et al., 2004; Pagès i Payeras, 2004; Gesalí i Íñiguez, 2009, Dueñas 2013; Pagès 2020). L'atac franquista va topar amb successives línies de defensa formades per nuclis de combatents republicans que van aprofitar l'orografia del país, com ara les serres, els promontoris a prop de pobles i viles i els punts defensables davant de guals i passos fluvials per fer acte de presència davant de l'enemic i, en molts casos, establir combats de curta durada però certa intensitat. Tot i que aquesta resistència d'última hora mai va tenir la capacitat de revertir el curs de la invasió, aconseguí entorpir l'avanç franquista i en última instància proporcionà càpsules de temps molt valuoses per a la retirada ordenada de les tropes i la protecció a la rereguarda del cada cop més caòtic èxode civil camí cap a la frontera (Rojo et al., 2010; Suárez, 2021).

Entre els dies 28 i 29 de gener de 1939 l'exèrcit republicà en replegament pel Maresme establí un nou front entre Sant Andreu de Llavaneres, Sant Vicenç de Montalt i Caldes d'Estrac i s'enfrontà a la divisió de les Fletxes Blaves del cos de l'exèrcit rebel del *Corpo Truppe Volontarie* (CTV). Tot i que la cruesa i la intensitat dels combats formen part de la memòria col·lectiva de les tres viles (Amat, 2003; Arcal, 2011; Pons, 2019), aquest episodi ha passat força desapercebut tant en l'àmbit local com en estudis més amplis sobre la Guerra Civil al Maresme i l'ofensiva de Catalunya. Només alguns autors com ara l'historiador maresmenc Jordi Amat (1993, 2001, i també Pagès, 2020) n'havien fet referències sota el nom de la batalla del Montalt, per ser aquest el turó més alt que domina les tres viles i que establí el vèrtex topogràfic de la nova línia defensiva. En aquest text utilitzem la diferenciació entre el front del Montalt-Balís i la batalla del Turó del Balís per referir-nos, respectivament, al conjunt de la línia de resistència republicana i al nucli a on es produïren els enfrontaments més focalitzats de l'episodi (Figura 1).

En les seccions següents realitzem la primera aproximació detallada al context històric i espacial de la batalla. En un primer apartat repassem breument l'estat actual de l'arqueologia del conflicte en els espais de resistència republicana durant l'ofensiva a Catalunya. Tot seguit explorem l'estructura narrativa i cronològica de l'episodi al Balís i analitzem l'impacte que tingué per ambdós bàndols durant l'última fase de l'ofensiva. El conjunt de dades més rellevant ha estat extret de forma automatitzada dels oficis de guerra originals de les Fletxes Blaves del CTV, que fou la unitat que protagonitzà l'avanç rebel per la costa de l'Alt Maresme (López, 2010; Suárez, 2021). Seguidament, abordem el context espacial de la batalla i identifiquem els canvis més recents que s'han produït en l'entorn del turó i que posen en risc la futura preservació de l'espai davant la forta pressió

urbanística al Maresme. Finalment, analitzem un conjunt de troballes sostretes furtivament al Balís, i discutim aquesta activitat amb relació a les possibles evidències de restes d'atrinxeraments i amb la necessitat de protegir i recuperar el Turó del Balís com a un nou espai arqueològic i de memòria de la Guerra Civil.

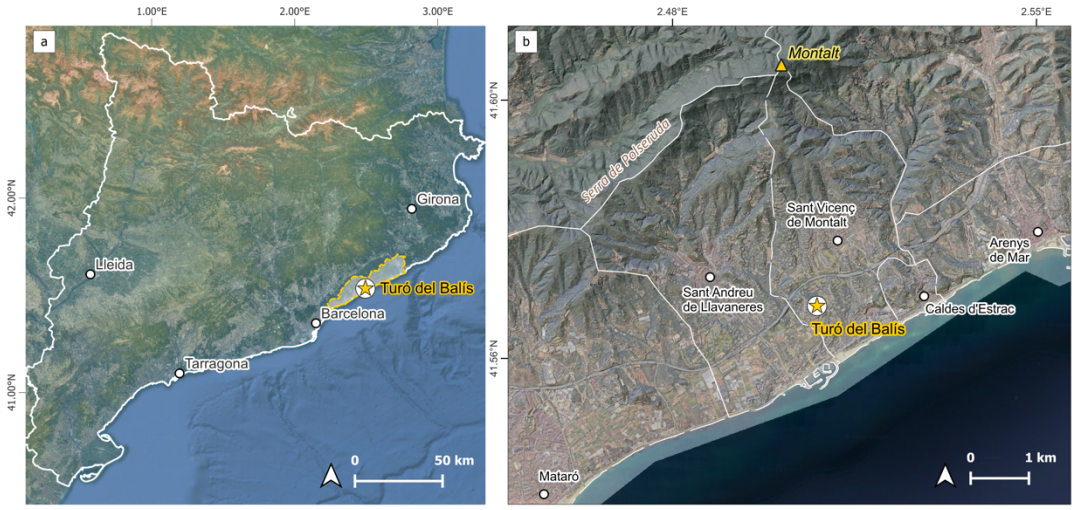

Figura 1. **a)** Mapa de situació general amb la comarca del Maresme i el Turó del Balís; **b)** El Balís i el Turó del Montalt amb els termes municipals de la façana marítima entre Mataró i Arenys de Mar (base cartogràfica: ICGC, ALOS30 DEM).

Arqueologia i patrimoni de l'ofensiva de Catalunya

En les últimes dues dècades la recerca arqueològica en espais d'enfrontament bèl·lic i violència repressiva s'ha consolidat dins del marc més ampli de l'arqueologia del conflicte i els seus nodes interconnectats entre tantes altres disciplines, com ara l'arqueologia del paisatge i l'antropologia forense (vegeu p.e. González-Ruibal, 2008, 2011, 2020a, 2020b; Etxeberria et al., 2021). Avui en dia, la investigació arqueològica de la Guerra Civil és indissociable a la recuperació patrimonial dels espais de conflicte des d'una aproximació interdisciplinària, ètica i didàctica (Hernàndez-Cardona, 2007), sovint a través de l'empenta universitària, la participació pública i ciutadana, la recreació històrica i la tecnologia audiovisual (Hernàndez i Rojo-Ariza, 2012; Sospedra-Roca et al., 2018; Hernàndez-Cardona i Feliu, 2019; Hernàndez-Cardona et al., 2021). En aquesta direcció, l'aportació de les Humanitats Digitals als estudis del conflicte es caracteritza per l'anàlisi combinat de fons documentals i dades arqueològiques en un marc quantitatiu i computacional que adopta estratègies de recerca de dades obertes, a on hi trobem noves interpretacions basades en reconstruccions virtuals (Sospedra-Roca et al., 2022), en l'anàlisi textual i espacial dels enfrontaments (Rubio-Campillo i Hernàndez-Cardona, 2015), en la visualització de dades provinents de fons documentals en obert (Rubio-Campillo et al., 2020) i en l'adopció de mètodes i marcs teòrics d'altres disciplines, com la biologia evolutiva (Hernàndez-Cardona i Rubio-Campillo, 2017).

A Catalunya, la recuperació de la materialitat perviscuda en espais de conflicte mitjançant prospeccions i intervencions arqueològiques ha pivotat en els escenaris de la Guerra de Successió (Rubio-Campillo, 2008) i especialment en l'entorn dels combats atrinxerats i la recuperació de fosses a la batalla de l'Ebre i al front de ponent durant la

Guerra Civil (p.e. González-Ruibal, 2012; Hernàndez-Cardona, 2018; Pérez et al., 2019; Ramos et al., 2019; Ramos i Busquets, 2021), i cada vegada més en altres escenaris com els camps d'instrucció (Pascual, 2010), els camps d'aviació (Arnabat i Hernàndez-Cardona, 2011), els llocs de comandament (Romero, 2018) o les fortificacions en el context de la postguerra (Díaz et al., 2021). Per altra banda, són nombroses les iniciatives patrimonials per inventariar i recuperar els elements constructius relacionats amb la defensa del front i l'atrinxerament de tropes arreu del territori (p.e. Riart, 2017; Cabezas, 2021). Entre aquests vestigis, les trinxeres són certament l'element més fràgil pel seu caràcter temporal i efímer, que en facilita la destrucció o el rebliment tan bon punt perden la seva funció defensiva. Aquest rebliment, tanmateix, tot sovint converteix la trinxera en un dipòsit segellat que preserva el seu contingut i que ha de ser degudament documentat com en qualsevol altre jaciment o context arqueològic en el marc de projectes de recerca, però també en aquells escenaris preventius en què els vestigis corren el risc de desaparèixer per intervencions a petita o a gran escala que afecten el paisatge cultural en espais de conflicte (p.e. Busquets i Ramos, 2020).

Les trinxeres han esdevingut un símbol de defensa combativa que en el cas de l'ofensiva franquista del 1939 està fortament vinculat a la memòria de la defensa republicana (Solé, 2017). En aquest context, la recerca arqueològica ha aportat una nova dimensió per recuperar i dignificar els nuclis de resistència de l'Exèrcit Popular. Un d'aquests primers exemples el trobem a la intervenció de la línia defensiva L3 en el context de la batalla de l'Ordal a l'altura de Subirats, a l'Alt Penedès (Rojo et al., 2010). Més recentment, s'han recuperat les trinxeres i la materialitat associada a la batalla de Prats de Lluçanès, a Osona (Jiménez i Plans 2018; vegeu també la recuperació de foses relacionades amb els combats a Prats i a Gurb a Solé 2012 i DGMD 2018), i al front establert al riu Llobregat a l'altura del bosc de Sant Miquel, a Abrera (Augé i Picón, 2019, i també Amigó i Riera, 2016 sobre el front a Sant Just Desvern). Per altra banda, la recerca històrica i arqueològica potenciada per treballs de recerca en l'àmbit universitari ha permès documentar restes materials de la defensa republicana a Sant Pere de Riudebitlles, al Penedès (Orti, 2020), i a la Serra de Galliners al Vallès Occidental (Marzo i García, 2021). Coneixem, també, tantes altres estructures defensives que finalment no van tenir cap ús durant l'ofensiva, com p.e. els illots de resistència de la línia L3 entre Òdena i Maians, a l'Anoia (Tardà et al., 2016). Aquests exemples al llarg del territori posen de manifest la materialitat de l'ofensiva a Catalunya, tot fent palès la necessitat d'ampliar estudis similars en altres nuclis de resistència, com ara al mateix Turó del Balís, i també en tants altres episodis com la defensa de Castelldans a les Garrigues, en el marc de la batalla del riu Set (Nogué, 2003); la resistència al riu Gaià, a Tarragona (Camat et al., 2021), al riu Cardener i a la serra de Coaner davant de Manresa (Aloy, 1993), o l'intent d'aturar l'ofensiva a la serra de Noet, al Berguedà (Noguera, 1989), per citar-ne alguns de notables.

Pel que fa al Maresme, la comarca tingué un paper destacat en l'organització de la rereguarda republicana i l'esforç de la indústria de guerra durant gran part de l'ofensiva franquista. Les viles de Llavaneres, Sant Vicenç i especialment Caldetes van acollir ambaixades i consolats internacionals fins gairebé el mateix moment de l'ocupació de Barcelona (Sellarés, 2017, 2021). Al mateix temps, la totalitat de la franja marítima va quedar integrada en la planificació de la defensa de la costa (Cabezas, 2013, 2019). De fet, d'ençà dels anys noranta podem resseguir una forta empenta local per recuperar els nombrosos nius de metralladora a les platges, tot denunciant el seu estat precari al llarg dels anys (Montlló i Alay, 1999, Grup Búnquers Arenys, 2009; Ortega, 2011; Serrano i Sirera, 2011; Clarà, 2012). Més recentment, la creació de les rutes de la Guerra Civil per part del Consell Comarcal del Maresme ha establert tres itineraris per descobrir vestigis i edificacions relacionades amb la defensa de costa, la rereguarda i l'establiment de delegacions diplomàtiques estrangeres. Malgrat aquestes i d'altres iniciatives, l'episodi del Turó del Balís ha passat del tot inadvertit.

Fons documentals

En les seccions següents dissseccionem l'episodi del Balís a partir d'un primer recull de fons documentals que es troben digitalitzats i són fàcilment accessibles en obert. La col·lecció més completa és el conjunt d'oficis, memòries i ordres de batalla de l'estat major del *Comando Divisione Legionaria Frecce Azzurre*, les Fletxes Blaves del CTV (Figura 2). Aquest fons forma part de la col·lecció Josep Monés sobre la Guerra Civil de l'Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya (ICGC), és accessible en línia sota domini públic (Montaner 2007) i inclou una col·lecció cartogràfica de la *Sezione Topocartografica* del CTV (Muns, 2007; Montaner i Urteaga, 2011; Suárez, 2021, vegeu també BNE-460). Per altra banda, l'Arxiu Nacional de Catalunya (ANC) disposa d'una ampli fons del CTV en obert, a on hi destaquen els informes diaris i els croquis sobre la situació dels diversos fronts durant la campanya catalana (ANC1-566).

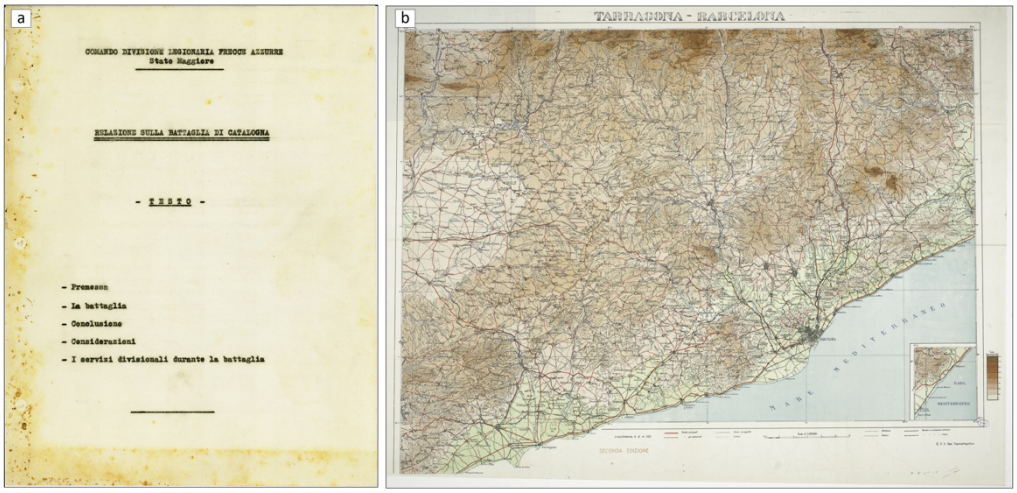

Figura 2. a) Primera plana de la relació de l'ofensiva de Catalunya per les Fletxes Blaves (Fons Monés 3-63, p. 1); b) Full topogràfic per el quadrant de Tarragona-Barcelona a escala 1:200.000 editat per la *Sezione Topocartografica* del CTV (BNE-460).

Tot sovint els oficis italians ofereixen informació més detallada que els comunicats de guerra oficials d'ambdós bàndols (Gárate, 1977). Per aquest motiu, i a falta d'un estudi en detall dels diversos fons del CTV, com aquells preservats en arxius nacionals italians, hem complementat aquest recull inicial amb el fons documental del coronel Michelangelo Nicolini adquirit per l'ANC l'any 2021 (ref. ANC-1358). El fons, que encara no està inventariat ni digitalitzat, disposa d'una àmplia col·lecció cartogràfica i documental de l'ofensiva a Catalunya, en especial pel que fa a les operacions de l'artilleria.

En molts casos, a més, la informació d'àmbit local es pot ampliar o comparar amb les narratives que figuren en els expedients de la *Causa Nacional* per a cada municipi, escrits en el nou marc polític i jurídic de la repressió en la immediata postguerra (Gil, 1998). Cal destacar, també, el conjunt de treballs previs que directament o indirectament han tractat l'ofensiva de Catalunya al Maresme, com ara els textos i la remarcable memòria oral que recollí Amat per a molts municipis maresmencs (p.e. 1993, 2001, 2003, 2014).

Extracció automatitzada de taules i visualització de dades

El conjunt d'oficis de guerra del CTV no només proporciona el diari d'operacions i la crònica narrada de la campanya; també ofereix un conjunt de taules de freqüències amb xifres detallades sobre el dia a dia durant l'ofensiva (Fons Monés, 2-38). Tot i que no disposem d'una contrapartida documental tan acurada per al bàndol republicà que permeti contrastacions entre els registres dels dos exèrcits, les taules italianes permeten individualitzar l'impacte que tingué la batalla del Balís i, alhora, també faciliten l'anàlisi comparatiu amb la resta d'enfrontaments rellevants en què participen les Fletxes Blaves. A tal efecte, hem extret les dades diàries que informen sobre diversos aspectes del desgast i la logística de la campanya, com ara el nombre de quilòmetres avançats, els projectils disparats, els presoners capturats i la relació de baixes sofertes entre l'oficialitat i la tropa.

Les taules han estat transcrites automàticament mitjançant la intel·ligència artificial i l'extractor de text *AWS Textract*, que utilitza la computació en línia i algoritmes predefinits OCR o *Optical Character Recognition* per a l'aprenentatge automàtic i el reconeixement de caràcters escrits en fons documentals de diversa naturalesa (Amujala et al., 2023; Correia i Luck, 2023). *Textract* és especialment sensible a la transcripció de documents històrics que no poden ser transcrits de manera automàtica o semiautomàtica amb altres eines ofimàtiques més habituals, com és el cas de les còpies digitals dels oficis mecanografiats del CTV (Figura 3). En el nostre cas, tot i que la mostra de taules és força reduïda (n. 4), aquest pas ens ha permès escurçar el temps de transcripció d'originals tot reduint els possibles errors entre còpies.

Per altra banda, hem utilitzat l'eina de codi obert *WebPlotDIgitizer* (Rohatgi, 2022) per extraure de manera semiautomàtica els valors numèrics continguts en gràfics del CTV, com ara els diagrames de barres amb el nombre de quilòmetres guanyats diàriament. Finalment, tot el conjunt de dades s'ha tractat en l'entorn del programa *R* (versió 4.1.3, *R Core Team* 2022) per facilitar el tractament estadístic, la visualització i la reproductibilitat de les mateixes.

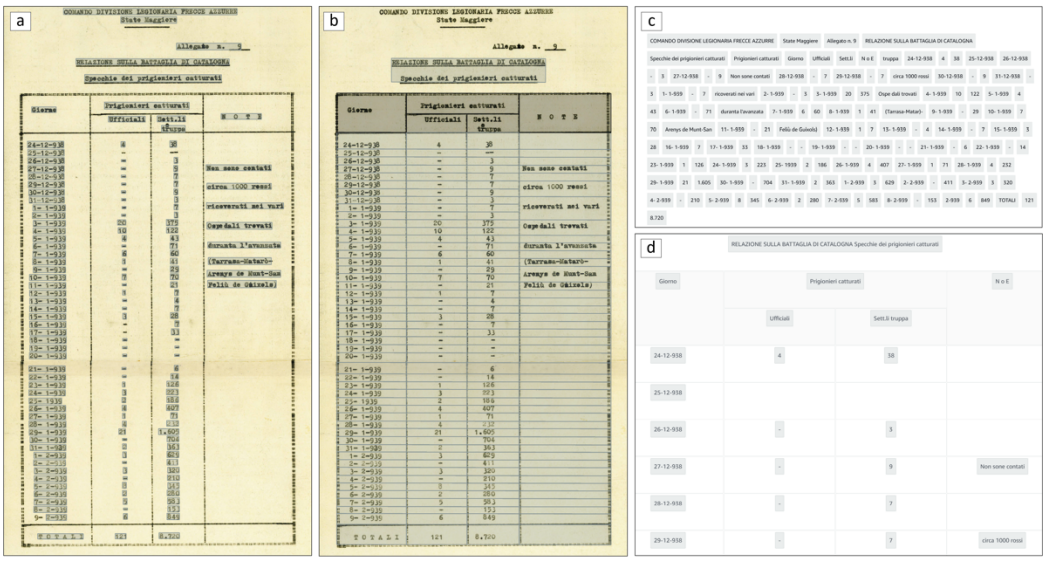

Figura 3. Exemple de detecció i extracció automàtica de text i valors numèrics continguts en les taules del CTV mitjançant OCR i *AWS Textract*; en aquest cas el full 1091 sobre presoners capturats del Fons Monés de l'ICGC; a) i c) Extracció d'unitats de text; **b)** i **d)** Extracció seguint el format tabular original (plataforma: https://aws.amazon.com/textract).

La crònica del front

L'avanç del CTV fins a Mataró

El dia 23 de desembre de 1939 es trenca el front del Segre i comença l'ofensiva de Catalunya. Després del desgast republicà a la batalla de l'Ebre, l'exèrcit franquista reorganitza l'Exèrcit del Nord en sis cossos repartits de nord a sud i engega una campanya d'ocupació a gran escala: al nord del canal d'Urgell i fins al Pirineu es situen els Exèrcits de l'Aragó i del Maestrat i el Cos d'Urgell. Al sud, per l'Ebre i per la costa, entrarà en acció el Cos Marroquí (López 2020, Suárez 2021). Entremig, al centre, hi haurà l'Exèrcit de Navarra i el CTV, format per la divisió italiana *Littorio* i les divisions italo-espanyoles de les Fletxes Negres, Verdes i Blaves. Després de mesos en un pla secundari, els italians s'han reorganitzat i preparat a fons per tornar a tenir protagonisme durant l'ofensiva: *«si arriva così alla battaglia che la divisione, rinfrancata dei lungui mesi di trincea, ripresa alla mano con l'addestramento e carattere esclusivamente offensivo, é un saldo, affiatato, agressivo strumento di guerra pronto ad ogni cimento»* (Fons Monés, 3-63, p. 4). El CTV trenca el front de ponent a l'altura de Seròs (Aran 2021) i aviat xocarà amb les successives línies de resistència republicanes que, sovint de forma precipitada i sense els recursos necessaris, intentaran aturar o alentir l'avanç franquista. Abans d'arribar al Maresme, les Fletxes Blaves combatran en una sèrie de batalles que tant per la seva duresa com intensitat són similars a l'enfrontament al Balís (Figura 4). El CTV tindrà pèrdues significatives a les Garrigues, a la Conca de Barberà i a l'Anoia, especialment a la batalla del riu Set i la presa de Castelldans (3 de gener), a Fulleda (9 de gener), a Santa Coloma de Queralt (16 de gener) i a la zona de Piera (22 de gener). El 24 de gener les Fletxes Blaves travessen el riu Llobregat després d'una forta resistència a Abrera que ha deixat vestigis materials de l'enfrontament (Augé i Picón, 2019). L'estratègia italiana és ben evident: avançar ràpidament per no donar temps a una reorganització de l'Exèrcit Popular: *«il comando superiore cerca di battere in velocità il nemico per non dargli tempo di riorganizzarsi»* (Fons Monés, 3-63, p. 19). Els moviments ràpids venen acompanyats amb el suport massiu de l'artilleria i l'aviació feixista, tot materialitzant el concepte de guerra llampec i inter-armes que el bàndol franquista i els seus aliats han explorat i perfeccionat durant la guerra (Rubio-Campillo y Hernàndez-Cardona, 2015).

La caiguda de Tarragona (14 de gener), primer, i de Barcelona poc després (26 de gener) precipiten els esdeveniments i l'ocupació total del país és gairebé del tot irreversible malgrat els esforços republicans per agrupar la resta d'unitats que encara poden ser útils per la defensa del territori (Rojo 1939). El gruix del CTV, que no ha entrat a Barcelona però ha avançat per Terrassa fins al riu Ripoll, ocupa Mollet del Vallès i Granollers el dia 27 de gener. En aquest punt les divisions de les Fletxes italianes es separen i no es trobaran fins a la fase final de l'ofensiva en terres empordaneses. Les Fletxes Negres i Verdes avançaran per l'interior tot seguint el corredor natural del Vallès; mentre que les Fletxes Blaves giraran cap a la serralada litoral i la costa del Maresme (vegeu Gesalí i Íñiguez, 2009 i Suárez, 2021 per un recull detallat del pas del CTV pel Vallès). Mentrestant, durant la mateixa jornada del dia 27, la Divisió *Littorio* ha avançat per la costa des de Badalona (López 2010). A la tarda, les seves unitats motoritzades creuen la riera d'Argentona i entren a Mataró sense cap resistència. L'ocupació de Mataró arriba un dia abans del previst, com ho demostra el darrer atac aeri que es produeix l'endemà, el dia 28, atribuït popularment a l'aviació republicana (Salicrú, 1989), tot i que no es descarta una autoria de la pròpia aviació franquista, que encara creu que la ciutat és en mans republicanes (Coll 2004).

Mentrestant, l'Exèrcit Republicà intenta fer front al desordre que ha provocat la caiguda de Barcelona i s'esforça en minimitzar la desmoralització entre la tropa. El mateix dia 27, l'Estat Major emet una ordre perquè totes les unitats operatives i aquelles en retirada es reagrupin en una nova línia a l'altura de Sant Vicenç de Montalt-Caldetes, Vilalba Saserra i Canòves per tal de facilitar la recomposició de la defensa republicana (Figura 5). Aquest objectiu es materialitzarà amb cert èxit, tal i com afirmava el general Vicente Rojo: *«un conjunto de tropas desorganizadas, faltas de toda cohesión, eran constreñidas*

por grupos de buenos jefes y soldados a reconstutuir una línea de combate, lo que se logró en las dos jornadas siguientes, quedando nuevamente en manos del mando todo el frente, rehecha la línea de contacto» (Rojo, 1939).

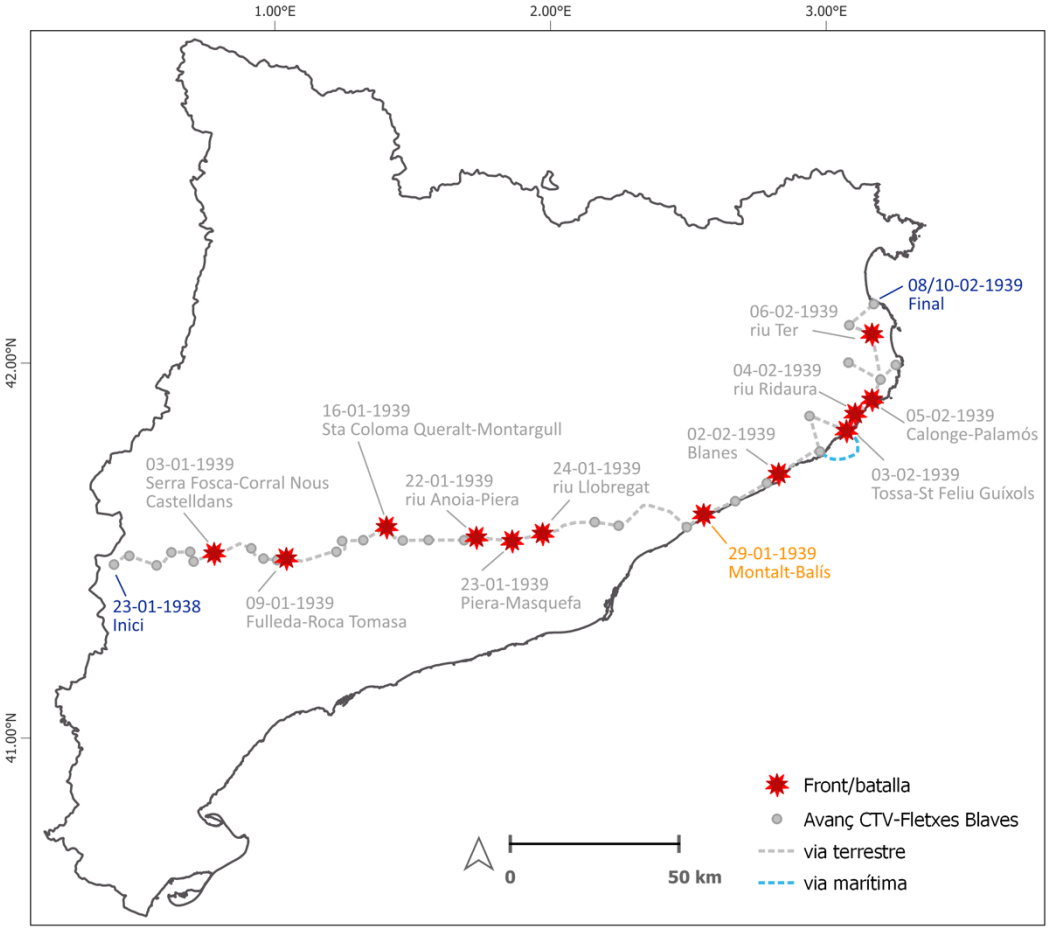

Figura 4. Recorregut del CTV-Fletxes Blaves durant l'ofensiva de Catalunya amb les zones a on es produeixen els enfrontaments més notables, segons els oficis del CTV (Fons Monés, 2-38, p. 13; vegeu Hurtado et al., 2020 pel conjunt d'operacions franquistes a tot el territori).

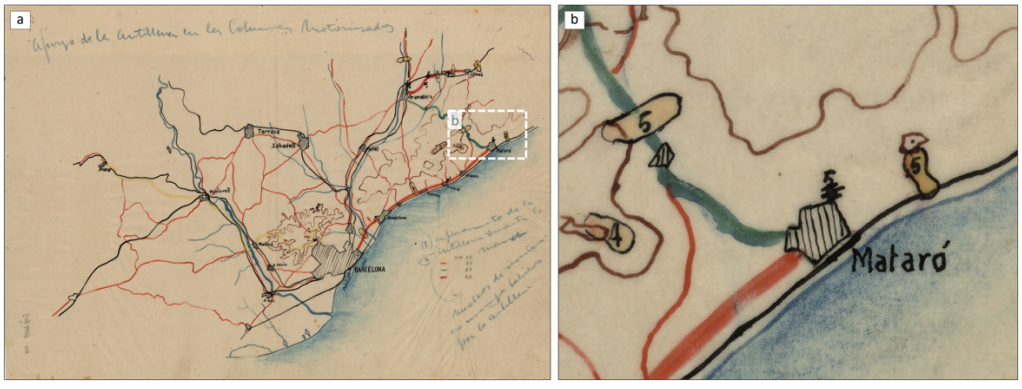

Figura 5. **a)** Croquis del CTV que mostra el suport de l'artilleria a les columnes motoritzades durant la circumval·lació de Barcelona per Martorell, Molins de Rei, Mollet del Vallès i Llinars del Vallès, i a la costa fins a Mataró, entre els dies 26 i 29 de gener; **b)** Detall dels nuclis de resistència republicana entre Granollers i Mataró (n. 4. i 5), amb l'establiment del front Montalt-Balís a la façana marítima de l'est de Mataró (Fons Monés, 5-97).

La resistència al Turó del Balís

Dissabte, 28 de gener

L'ordre d'operacions del CTV per el dissabte 28 de gener ordena que les divisions de les Fletxes Blaves i la *Littorio* ocupin posicions al nord-est de Mataró juntament amb els grups artillers n. I, X i XI (Fons Monés, 1-2, p. 84-85). El batalló *Sierra Ávila* de les Fletxes Blaves arriba a la capital del Maresme a primera hora des de Granollers, no sense abans haver trobat petits nuclis de resistència a la zona muntanyosa entre Argentona i Dosrius: *«il procedere é, per questa colonna, molto faticoso: nuclei nemici, sopratutto abandati, oppongono sporadiche resistenze»* (Fons Monés, 3-63, p. 27).

Un cop les forces italianes s'han reorganitzat a Mataró, les Fletxes Blaves esdevenen la *«colonna del mare»* i avancen en direcció a Llavaneres per la carretera general de Madrid a França (l'actual N-II, seguint les vies del tren a la costa), i també per l'interior seguint la carretera de Mata o antiga carretera provincial de Cornellà a Fogars de la Selva (Figura 6). L'ordre de batalla demana rapidesa i contundència en les accions del primer regiment, que actua en l'avantguarda: *«il c.te del 1o rgt. tenga presente che il risultato dell'azione é imperniata alla celere agrressività dei soui movimenti»* (Fons Monés, 1-2, p. 87). A més a més, el CTV era conscient que l'orografia litoral de l'Alt Maresme i el pas sota els turons com el Balís podien comportar complicacions, especialment davant d'un enemic que coneix el territori i els espera: *«tra gli speroni, ottimi appigli per successive difese, vi sono sempre barranchi profondissimi sui quali la rotabile passa quasi sempre su imponenti opere d'arte di difficilissimo riattamento»* (Fons Monés, 3-63, p. 28). Per resoldre aquest trànsit, s'estableix un dispositiu per a l'avanç ràpid que pràcticament no canviarà durant la resta de la campanya: la infanteria avançarà reforçada per companyies i batallons de metralladores i seccions motoritzades antitancs, seguida dels batallons logístics i d'un altre regiment d'infanteria que tanca la formació. Aquest ordre es repetirà en dues columnes. Una avançarà per la carretera de la costa, mentre que l'altra ho farà per l'interior fins que eventualment es desplaci per les vies i els passos boscosos que segueixen tota la dorsal de la serralada litoral (Fons Monés, 3-63, p. 28).

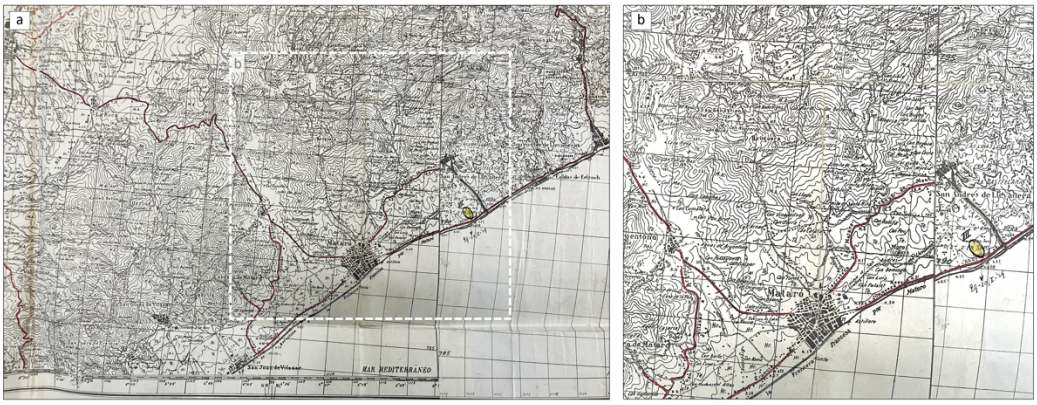

Figura 6. **a)** Còpia impresa del *Mapa Topográfico Nacional de España* 1:50000 editada per la *Sezione Topocartografica* del CTV; **b)** Detall de les dues carreteres d'accés a Llavaneres, per Mata i per la costa, remarcades en vermell, amb l'anotació de la data i les posicions de l'artilleria (Fons cartogràfic del coronel Nicolini, ANC-1358).

A la costa, el nou front republicà s'ha estès des del Turó del Balís fins a la dorsal de la serra de Polseruda i el Turó del Montalt. L'Exèrcit Popular, amb la base més propera a Calella de la Costa, mobilitza la 77a Divisió integrada en el XXIV Cos d'Exèrcit, mentre que les divisions del XV Cos d'Exèrcit es despleguen per la serra del Corredor i el Montnegre (Figura 7). La 77a fou una de les últimes unitats creades pels republicans i tindrà com objectiu consolidar la resistència a l'Alt Maresme (Engel, 2005). Amb les seves tres

brigades mixtes (la 243a, 244a i 245a), la 77a es desplega pels turons al sud de la línia Montalt, entre aquests el Balís (Fons Monés, 3-63, p. 28). Amb tot, aquestes unitats restaven incompletes i eren una barreja d'elements de la rereguarda, amb el gruix de la tropa producte de les últimes lleves: *«era ilusorio seguir otra conducta viendo la order que fue preciso dar para asegurar la detención en el primer pánico producido sobre la costa, cuando el enemigo rompió sobre Caldetas y los pobres medios que para contenerlo podíamos utilizar: unos guardias de Asalto que se pudieron seleccionar; no había otra cosa»* (Rojo, 1939). En termes similars s'expressen també els italians, que tenen previst enfrontar-se a unitats de reservistes poc eficaces: *«le nuove unità (77^ Div.-brigate 243, 244, 245 in constituzione nella zona costiera) anche ammesso possano fare in tempo a formarse, dati gli elementi di classi anziane, richiamati in questi giorni, che le compongono, non possono avere efficienza superiore a quelle della unità già battute»* (ANC1-566-T-148, p. 3).

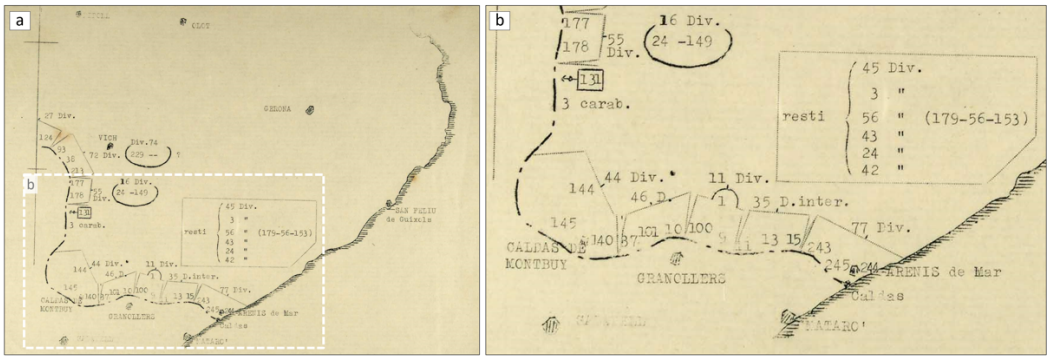

Figura 7. a) Situació del front i desplegament de les tropes i unitats republicanes segons les expectatives del CTV per al dia 29 de gener de 1939; **b)** Detall de la probable situació de les brigades 243, 244 i 245 de la 77a Divisió al front marítim del Montalt-Balís (ANC-1-66-T-150, p. 8).

El dia 28 al matí es produeix el preludi de la batalla amb l'ocupació de Llavaneres per part de les unitats motoritzades d'avantguarda del CTV. Aquesta incursió provocarà moments de pànic entre la població, ja que els italians són rebuts amb foc de metralladora provinent de les posicions republicanes més avançades del nou front, situades al turó per sobre de Can Caralt. Gairebé al mateix instant comença un fort intercanvi artiller entre les bateries de la 77a Divisió al Balís i les bateries del CTV a la costa, que s'instal·len amb la resta de les tropes al llarg de les sènies de Mataró (Amat 2003). Amb la captura de les altures de Llavaneres, l'avançada del CTV emplaça peces d'artilleria al turó de San Sebastià (Josefa Planas, comunicació personal). Els combatents republicans es retiren i es concentren al Balís per reforçar aquest nucli de resistència.

Amb tot, el gruix de les Fletxes Blaves no ocuparia Llavaneres fins a l'endemà, després d'una nit en què Llavaneres rebé els obusos creuats d'ambdós exèrcits, tot deixant ferits i desperfectes varis (Mall-Ros). Per aquesta jornada, l'expedient de la Causa Nacional relata com una facció del poble va prendre l'ajuntament en nom dels insurrectes poc abans de la primera arribada italiana. L'expedient també ens dona alguns detalls sobre el primer enfrontament que seguí després: *«los restos del Ejercito rojo procedentes de la parte alta y del Valles asi como los de la marina, acorralados, intentararon rehacerse, i probo de hacerse fuerte en los montes vecinos que circundan este pueblo disparando sobre él, hasta que rapidamente fueron batidos por una Sección de Infanteria que bino de Mataró, previamente reclamada. La accion duro un dia»* (AHN Causa General 1595 Exp.16, p. 27).

Diumenge, 29 de gener

L'ofici de batalla de les Fletxes Blaves del diumenge al matí ens informa que s'han reforçat les divisions i que s'ha contactat ràpidament amb l'enemic. Les bateries d'artilleria al Balís han estat actives a la nit i a la matinada. Mentrestant, la tropa republicana s'ha fortificat i atrinxerat al cim del turó. A la costa, les posicions del CTV també s'han modificat lleugerament respecte a la jornada anterior, i ara els grups artillers I, X i XI baten de forma continuada les posicions republicanes del Balís des del litoral de Can Sanç i Sant Pere, a prop de la riera de Llavaneres (Fons Monés, 5-97).

A la tarda no s'ha avançat gens, en part per la tenaç resistència focalitzada al Balís, que obliga a un combat gairebé cos a cos, i en part també per la boira i la fina pluja d'aquella jornada: *«il terreno accidentatissimo, coperto da vegetazione folta, la fitta nebbia e la pioggia, sono elementi che concorrono a rendere difficile la individuazione dei centri avversari che uno per uno debbono essere conquistati con azione paziente e tenace dei piccoli reparti»* (Fons Monés, 3-63, p. 28). El CTV ordena allargar el camp d'operacions per la dorsal fins a arribar al vèrtex del Montalt amb l'objectiu que el batalló *Sierra Ávila* ataqui els turons pel flanc nord. Aquest moviment per la muntanya facilita l'avanç per la costa del 1r regiment de les Fletxes Blaves, que ja des del dia anterior havia topat amb la resistència al Balís (Figura 8).

La progressió del CTV és esgotadora, però al caure la nit, finalment, la batalla del Balís conclou amb la retirada republicana i l'ocupació completa de la dorsal del Montalt i de totes les posicions defensives: *«ma anche per il btg. Sierra Avila l'avanzata é lenta, sicché la giornata é caratterizzata per tutti da una progressione lenta e faticosa, per quanto continua. A sera il vertice Montal é occupato e sono pure occupati gli speroni che scendono verso sud-est su Caldas de Estrach»* (Fons Monés, 3-63, p. 29). Enmig de la caòtica retirada, les Fletxes Blaves capturen un batalló sencer de la 244a Brigada que defensava el turó, no sense abans haver ofert una tenaç resistència que queda registrada al seu noticiari intern: *«La 244 brigata (della 77^ div., di nuova formazione) ha opposto questa mattina ed oggi resistenza abbastanza tenace; uno dei suoi battaglioni è stato catturato quasi intieramente»* (ANC1-566-T-150, p. 3).

Figura 8. a) Mapa d'operacions del CTV amb l'avanç de la campanya de costa i la ocupació de viles entre el 27 de gener (Mollet del Vallès) i l'1 de febrer (Tordera); **b)** Detall del desplegament de tropes un cop assegurada Mataró el 28 de gener, i la zona del front del Montalt-Balís amb el 1r regiment en contacte amb la resistència al Balís durant el dia 29. S'observa també el posicionament diari dels grups artillers X, XI i I (Fons Monés, 13-268, vegeu també Suárez 2021, figs. 8-10).

Una nova ordre d'operacions ens confirma l'extensió del terreny que havia sostingut el front: *«la divisione ha oggi raggiunte la linea Vertice Montal (G.5) - Pendici accidentali di q. 435 - costone a nord Ovest di S. Vicente de Llevaneras - vertice Milans - costone*

che da vertice Milans scende tra gli abitati di Las Animas - Caldes de Estrach» (Fons Monés, 1-2, p. 90). És molt probable, doncs, que es produís un segon enfrontament de certa envergadura per sobre la barriada marítima de les Ànimes, al Turó de Caldes. De fet, un noticiari de l'Exèrcit Popular del dia 30 de gener ens informa que el dia anterior el XVè Cos d'Exèrcit ha tingut una notable activitat a Caldetes i especialment al Turó de Caldes, elevació coneguda com el vèrtex Buch en els mapes topogràfics de l'època: *«se rechazaron cuatro ataques enemigos con apoyo de tanques, consiguiendo el enemigo al quinto ataque ocupar el Vértice Buch al NO. de Caldas de Estruch»* (Gesalí i Íñiguez 2009, ICGC RM.11937).

Amb tot, els documents italians ens ofereixen més informació que els comunicats de guerra oficials o *partes nacionales*, que per al sector sud o de costa es limiten a informar de l'arribada de tropes a les proximitats d'Arenys de Mar entre els dies 28 i 29 de gener. D'altra part, els comunicats de guerra republicans per a les mateixes jornades destaquen de forma sòbria la resistència als assalts de les forces italianes al sector de Mataró: *«Nuestros soldados contienen con gran heroismo los ataques de los invasores y fuerzas españolas a su servicio en los sectores de Solsona, Manresa y Mataró»* (Gárate, 1977).

En l'àmbit local, l'episodi del Balís causa un fort impacte entre els veïns: *«el dia 29 arribaren moltes tropes de Mataró i empaitaren als Roxos, fent-los retrocedir ja a les 11 de la nit. Les tropes arribades ja se havien apoderat del Poble de Sant Vicens de Llavaneres que está distant mitja hora del Nostre [Llavaneres, ja ocupat]. Pero fóu un dia de molt de ruido, entre canonades, ametralladores i tiros»* (Mall-Ros). Malgrat aquest i altres testimonis (vegeu Amat 2003), els expedients de la Causa Nacional de Sant Vicenç, Caldes d'Estrac i Arenys de Mar, escrits gairebé dos anys després dels combats, es limiten a repetir paraula per paraula un relat que difereix lleugerament respecte la memòria oral i la crònica més detallada del CTV: *«liberada Barcelona y Mataró, huyeron los dirigentes rojos [...], pero quedaron en la población y pueblos vecinos, fuerzas del Ejercito rojo que habian recibido la consigna de establecer en la linea [...] el contacto perdido frente a las tropas nacionales. Lo exiguo de las fuerzas rojas, hace suponer que no se intentaba una fuerte resistencia sino unicamente el dificultar o retrasar el avance nacional para dar lugar a las proyectadas destrucciones de puentes y para la huida hacia la frontera que cada vez se hacia mas dificil por el taponamiento en las carreteras [...]. Desde primeras horas del domingo, dia 29, los rojos dieron señal de presencia disparando con intervalos mas o menos largos, una pieza de artilleria lijera emplazada entre Arenys de Mar y Canet, estableciendose la linea de frente por Caldas de Estrach y San Vicente de Montalt»* (AHN Causa General 1595 Expt. 20).

Per últim, el front del Montalt-Balís ha quedat diluït en la historiografia més tradicionalista de la Guerra Civil, que considera el pas pel Maresme com una simple operació de persecució. En aquests termes s'expressava, per exemple, el futur general franquista Fernando Pérez de Sevilla y Ayala, llavorns un jove oficial a les files del 2n Batalló *Sierra Argallén* de les Fletxes Blaves: *«el avance desde Barcelona por Tarrasa-Sabadell-Vilasar de Mar y Malgrat se hace la mayor parte por la carretera del litoral, y fué una operación de persecución frente a los destacamentos retardadores rojos, que durante el día tiraban consumiendo municiones que no habrían después de transportar, y de noche volaban los puentes y todas las obras de fábrica de las carreteras, marchándose después. En consecuencia, no se dormía de día y se progresaba de noche, aprovechando un espectacular plenilunio»* (Pérez de Sevilla, 1958).

L'avanç del CTV fins al riu Fluvià

L'epíleg de la batalla es produeix l'endemà dels combats al Balís, el dilluns 30 de gener, amb l'ocupació de Sant Vicenç de Montalt, Caldes d'Estrac i Arenys de Mar. Com a Llavaneres, les viles veïnes també van quedar sota el foc creuat dels dos exèrcits: *«estando los rojos establecidos en las alturas que por ambos flancos dominan la población,*

quedan este en medio y sufriendo los efectos de numerosas granadas de mortero que en ella cayeron lanzadas por el Ejército Nacional [...] y después de gran derroche de fuego y fusileria y ametralladora, el ejército rojo se fue retirando» (AHN Causa General 1587 Expt. 2, i 1585 Expts. 10 i 20). A Arenys de Mar la infanteria republicana ocuparà de nou els turons per fer front a l'entrada de les Fletxes Blaves. El seu expedient nacional, no obstant, fa referència a l'entrada de les columnes de les Fletxes Verdes, possiblement perquè aquesta divisió és la que descansarà de forma relaxada a la vila durant els primers mesos de postguerra (AHN Causa General 1587 Exp. 2, vegeu imatges a Villarroya 2007). En els enfrontaments a Arenys també hi té presència l'aviació feixista, que metralla la població. L'intens foc de morter provoca dues víctimes civils i s'allarga fins ben entrat el migdia, amb l'entrada final de les tropes franquistes (Arxer, 1999; Amat ,2014).

En finalitzar la jornada del dia 30, el CTV haurà avançat fins a les altures de Sant Pol de Mar. El temps ha millorat considerablement, tot facilitant el tir de l'artilleria i eliminant així l'esporàdica resistència republicana a la dorsal i a la costa. Per als comandaments italians, la 77a divisió republicana que s'havia fet forta al Balís ha quedat totalment dissolta: *«la nuova divisione che il comando nemico ci aveva posta contro, può considerarsi disfatta»* (Fons Monés, 3-63, p. 29). Tot i l'optimisme italià, les brigades mixtes de la 77a Divisió encara combatran al riu Tordera i a la zona de Llagostera a principis de febrer (Rojo, 1939, Engel, 2005).

La campanya de les Fletxes Blaves continuarà fins a assolir l'objectiu final del riu Fluvià el dia 8 de febrer (CAPS MONÉS 3-63, p. 30-41). Durant els deu dies que transcorren entre l'ocupació d'Arenys i l'arribada a l'Escala es produeixen fins a tres enfrontaments que presenten similituds amb l'episodi del Balís (Fons Monés, 3-63 p. 2-38). L'Exèrcit Popular en retirada es reorganitzarà i presentarà batalla al front establert a Blanes, que retardarà el pas del riu Tordera fins al 2 de febrer. Dos dies després, el CTV tindrà pèrdues importants a la batalla del riu Ridaura (4-5 de febrer), a on haurà de fer front als atrinxeraments republicans a les altures de Fanals i Calonge (Barreda ,1996; Gaitx i Fogueras, 2009; Jiménez, 2016). Per últim, les Fletxes Blaves que havien avançat pel Maresme i La Selva es trobaran a l'altura de Torroella amb les Fletxes Negres, que ho havien fet per l'interior via la Bisbal. El pas del riu Ter toparà amb la resistència republicana a la riba esquerra del riu i a les elevacions del Montgrí (7 de febrer), obligant al CTV a buscar un pas pel molí de Gualta fins que el gruix de la tropa pugui avançar per Verges. Endemés, les Fletxes Blaves tindran baixes a les entrades de poblacions com ara Tossa, Sant Feliu de Guíxols i especialment a Palamós. Seguint les directrius de l'Estat Major franquista, amb l'arribada al Fluvià el CTV no avançarà més i no s'aproparà a la frontera (Molina, 2016; Suárez, 2021). Així, amb els últims enfrontaments a l'Empordà finalitza la intervenció italiana al front català. El dia 10 de febrer de 1939 l'última ordre de batalla del CTV comunica la fi de l'ofensiva a Catalunya entre proclames cristianes i feixistes, tot destacant les virtuts de les forces italianes: *«mie valerese Frecce Azzurre! La grandiosa battaglia di Catalogna é finita! Il nemico é state annientato!»* (Fons Monés, 2-38, p. 10).

La batalla, en xifres

Impacte de la resistència en l'avanç italià

Les dades de les Fletxes Blaves permeten extreure una sèrie d'indicadors sobre l'impacte del front al Montalt-Balís i la seva relació amb l'esforç de guerra italià en el transcurs de les operacions durant l'ofensiva de Catalunya. En primer lloc, el CTV recull la relació de quilòmetres avançats diàriament des de l'arrancada a Seròs, i separa la intervenció catalana en quatre grans fases: la protecció del flanc dret durant els primers enfrontaments a ponent (23-31 de desembre), l'encerclament del cinturó de Catalunya (3-22 de gener), el trencament de les línies de defensa del Llobregat (23-28 de gener) i, per últim, la fase *inseguimiento* a fondo o persecució sense descans entre Mataró i el riu Fluvià (29

gener-8 febrer), que comença amb la superació de la resistència al Balís. El territori guanyat diàriament per les Fletxes Blaves és un reflex de la capacitat de defensa republicana, i ens permet constatar que la resistència tingué un efecte notable en alentir l'ofensiva ràpida que demanava el bàndol franquista. En alguns casos, atura totalment l'ofensiva durant una jornada sencera, proporcionant així intervals de temps breus però inestimables per a l'Exèrcit Popular i per a la massa de població en camí cap a l'exili, especialment durant les fases finals de la campanya (Figura 9).

En particular, l'avanç del CTV s'alenteix especialment davant dels enfrontaments al llarg del riu Llobregat per defensar el perímetre de Barcelona (23 i 24 de gener), amb la reorganització del front a l'est del riu Tordera (31 de gener) i amb el parany republicà efectuat a la zona de Fanals i Calonge (3 i 4 de febrer). En el cas del front del Montalt-Balís, la resistència republicana aconsegueix frenar l'avanç més significatiu de les Fletxes Blaves des de l'inici de la campanya, que correspon al moviment *celere* o ràpid d'avantguarda motoritzada que prèviament i en només cinc dies, entre el 24 i el 28 de gener, havia ocupat el cinturó de Barcelona, el nucli de Terrassa-Granollers i finalment Mataró. En canvi, el 29 de gener el CTV només avança els pocs quilòmetres que separen Mataró de la línia defensiva establerta al nou front (Fons Monés, 2-38, p. 22).

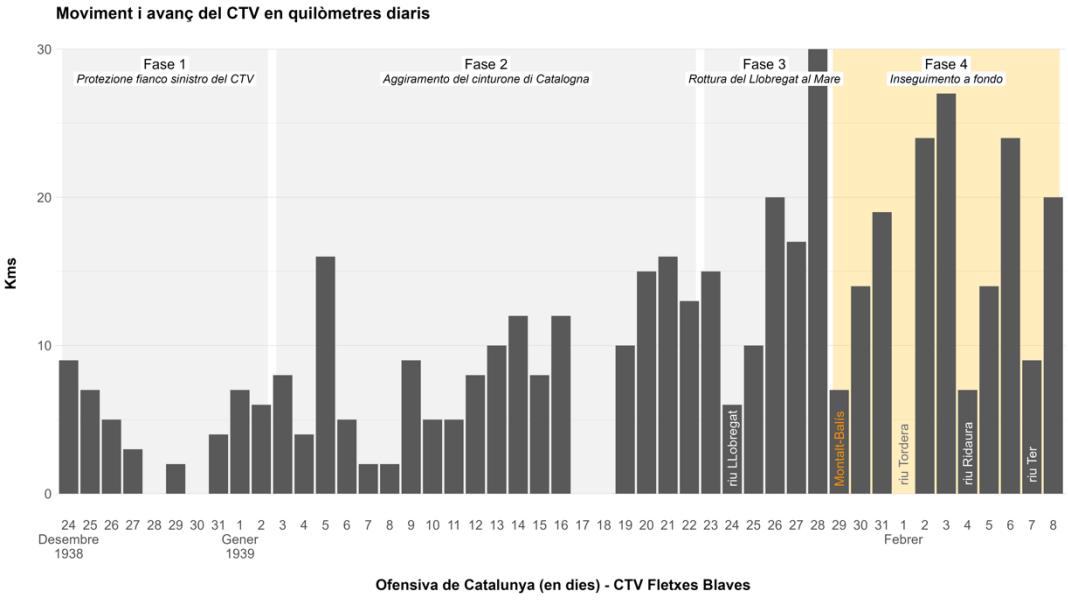

Figura 9. Nombre total de quilòmetres diaris guanyats sobre el terreny durant l'ofensiva a Catalunya per part del CTV-Fletxes Blaves (Fons Monés, 2-38, p. 22).

Intensitat del combat segons l'activitat de l'artilleria

La importància de l'artilleria italiana en l'estratègia de l'ofensiva franquista queda reflectida en la cura en que les Fletxes Blaves comptabilitzen i anoten el nombre de projectils disparats diàriament. Vist en conjunt, és sorprenent observar com el 29 de gener es registren 2768 canonades al front Montalt-Balís. Més concretament, el regiment XI dispara fins a 1.611 projectils del calibre 65/17; el regiment X dispara 822 projectils del calibre 75/27; i el regiment I, amb les peces més grans del calibre 100/17, en dispara 335. Si a més comptem els tirs entre els tres dies que inclouen l'inici de la resistència al Balís el 28 de gener fins a l'ocupació d'Arenys i Sant Pol el dia 30, en aquest reduït tram de la façana marítima del Maresme van impactar 4.430 projectils entre tots els calibres (Figura 10). Com a anècdota, és prou conegut com un d'aquests obusos no va arribar a explotar i va restar incrustat a la façana de l'església de Sant Vicenç fins que va ser retirat als anys

noranta. El forat de la façana mai es va reparar i poc després van posar-hi una rèplica del projectil, visible encara avui en dia (Vidal ,1995).

El CTV només tindrà una activitat artillera superior amb el pas del Segre durant el trencament del front, en una fase inicial en que són més freqüents els tirs de gran calibre. A partir del Balís tindrà més rellevància l'artilleria del calibre més petit, el 65. Aquest canvi pot respondre a la pròpia orografia ondulada de l'Alt Maresme, que requereix l'ús de peces que mantinguin certa potència de foc, però amb unes dimensions més reduïdes i adaptades a una alta mobilitat (Mortera i Iniesta, 1997). Amb tot, el còmput total d'obusos llençats a la línia del Balís és similar a l'activitat artillera durant la batalla del riu Set i l'ocupació de Castelldans, a les Garrigues, mentre que aquesta serà considerablement menor en la resta de jornades en què les Fletxes Blaves avancen per la Catalunya central i per la costa gironina.

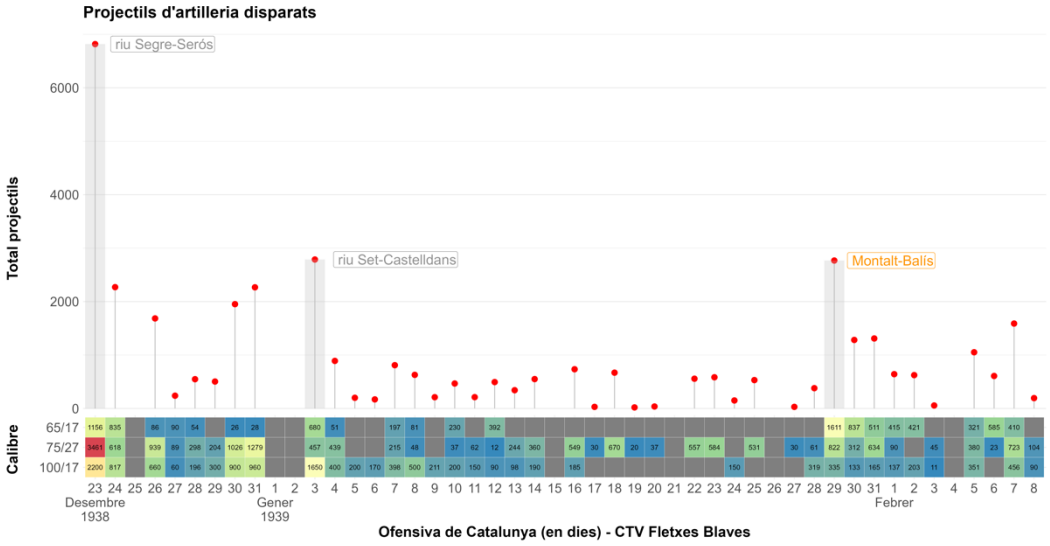

Figura 10. Nombre total de projectils disparats diàriament pels grups artillers del CTV-Fletxes Blaves i mapa de calor amb el nombre de projectils disparats per dia segons el calibre i el grup artiller (Fons Monés, 2-38, p. 18).

Presoners republicans

Una altra de les observacions que més capten l'atenció per al front del Montalt-Balís és el nombre de presoners capturats per les Fletxes Blaves. Entre els dies 27 i 28 de gener els italians capturen dos centenars d'efectius republicans. Amb el trencament del front Montalt-Balís, el dia 29 registren ni més ni menys que 1.626 captius, repartits entre 1.605 soldats de tropa i 21 oficials. El dia següent, al finalitzar l'ocupació d'Arenys i Sant Pol de Mar, s'afegeixen set-cents soldats més (Figura 11). Aquestes xifres tan elevades suggereixen la descomposició gairebé total de les brigades mixtes de la 77a Divisió al Maresme, tal i com afirmen els oficis italians. De fet, durant els tres dies que transcorren des de la captura del Balís fins al desplegament del cap de pont al riu Tordera, davant de Blanes, són freqüents els oficis que notifiquen com el botí rebel s'eixampla amb presoners, però també amb nombrosos béns de guerra i avituallament: «*negli ultimi tre giorni di azione sono stati catturati migliaia di prigioneri ed é stato fatto un bottino incalcolabile; milioni di litri di carburante, un deposito di oltre 800 mitragliatrici nuove per aviazione appena giunte dall'stero, migliaia di bombe per aeroplani, un treno di materiali da ponte, interi ospedali e miglioni di cartucce*» (Fons Monés, 3-63, p. 30).

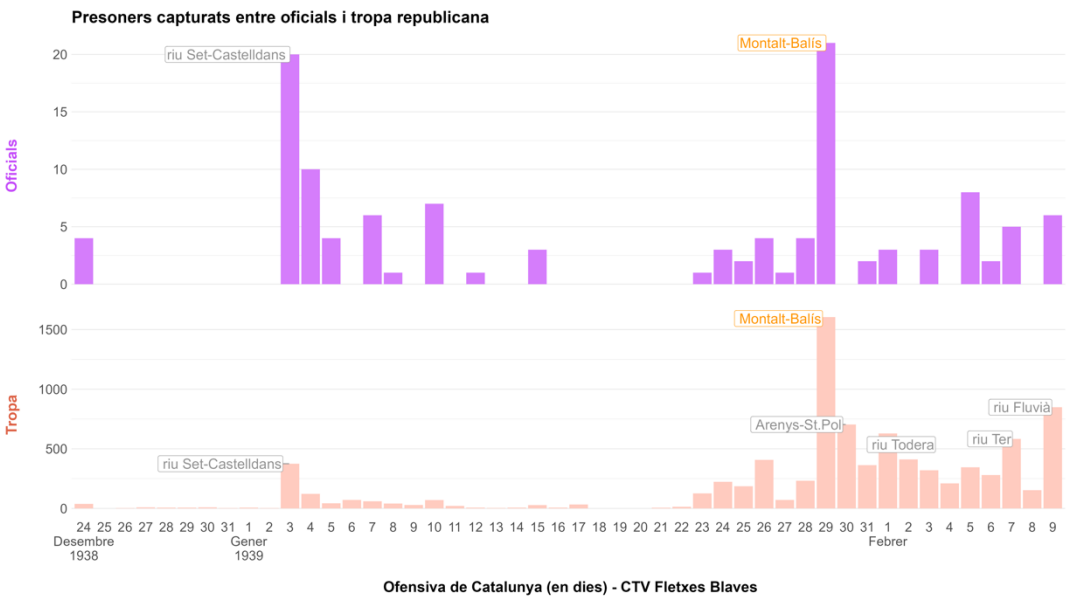

Figura 11. Relació diària de presoners (captius o entregues) entre la oficialitat i la tropa republicana per part del CTV-Fletxes Blaves (Fons Monés, 2-38, p. 14).

Si bé la redacció de l'*Stato Maggiore* italià pot haver inflat la seva crònica, la comparació tabular amb la resta de jornades durant l'ofensiva és força significativa. Els registres del Balís dupliquen i fins i tot tripliquen els altres episodis més destacats, com ara els durs combats al riu Set. De fet, i amb l'excepció de la lluita a Castelldans, les captures d'efectius republicans són més aviat poc notables durant les primeres fases de l'ofensiva. El nombre de presoners creix a partir de l'enllaç del CTV amb la línia del Llobregat i durant la circumval·lació de Barcelona. Amb l'avanç de les Fletxes Blaves per l'Alt Maresme i la Selva, els presoners augmenten considerablement, possiblement a causa del propi desgast i desordre de l'Exèrcit Popular, constantment en retirada i cada cop més desmoralitzat i mancat d'efectius veterans (Rojo, 1939). Durant aquesta última fase, les captures i les entregues voluntàries a les files franquistes eixamplaven les columnes de presoners republicans que eren conduïdes a peu per la costa en direcció a les zones ocupades, com així ho evoquen dues fotografies d'Albert L. Deschamps realitzades a la rereguarda de les files franquistes (Figura 12, vegeu també el context del fons documental del fotògraf a Huertas i Sánchez-Rodríguez, 2013).

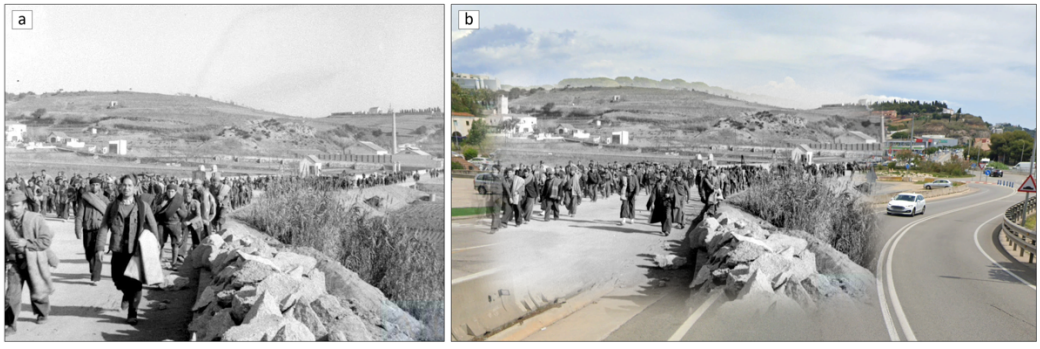

Figura 12. Seqüència de dues fotografies d'una columna de presoners republicans a Arenys de Mar del fons Deschamps; **a)** Fotografia n. 786 (MECD-CDMH-786); **b)** Fosa de la fotografia n. 787 sobre una imatge recent al punt quilomètric 656 de la N-II, més conegut avui en dia pels cinemes d'Arenys. A l'esquerra observem la torre de Can Mils, a la dreta la xemeneia de l'antiga fàbrica Muvisa, encara dempeus, i al fons el Turó de la Pietat amb la capella del cementiri municipal (MECD-CDMH-787, imatge actual: Google).

Relació de baixes italianes

El cost humà i material dels combats a la zona del Balís fou significativament elevat per tots dos bàndols, tot i que ara com ara només podem fer referència a un ball de xifres preliminar sobre el nombre total de morts i ferits entre combatents. Per una banda, Amat assenyala un nombre força elevat de baixes en el bàndol insurrecte: 76 morts italians, 8 morts espanyols i infinitat de ferits (Amat, 1993, 2001). Dissortadament, els seus escrits no inclouen les referències concretes per aquestes xifres i caldria cercar-les de nou entre els documents consultats per l'autor.

El recompte d'Amat contrasta amb la relació de baixes diàries del CTV pel conjunt de l'ofensiva, i especialment pels dies 28 i 29 de gener. Tot tenint en compte la possible distorsió del relat per part dels vencedors, les Fletxes Blaves registren un total de 41 baixes únicament pel dia 29 de gener, però no indiquen baixes el dia anterior (Figura 13). Si desglossem les dades, només hi trobem 3 defuncions de soldats, mentre que la resta són ferits entre la tropa (n. 36) i dos oficials italians (n. 2). Els combatents espanyols integrats al CTV es van endur la pitjor part, amb els tres morts i gairebé la totalitat dels ferits entre la tropa (n. 34). La notable diferència entre les baixes espanyoles respecte les italianes confirma i remarca el caràcter mixt d'algunes divisions del CTV com ara les Fletxes Blaves i les Negres, formades per oficials italians i amb armament i equipament majoritàriament italià, però amb un gran nombre de soldats espanyols a les seves files (vegeu Suárez 2021 per una relació completa de les unitats del CTV). En el còmput global de l'ofensiva, els nombre de ferits al Montalt-Balís reflecteix la mateixa duresa amb què el CTV és rebut al riu Llobregat, davant d'Abrera (Augé i Picón, 2019), i als vèrtexs pròxims al Montargull, a Santa Coloma de Queralt. Com a dada curiosa, durant l'episodi del Balís les Fletxes Blaves registren el nombre més elevat de baixes per malaltia en tota l'ofensiva, amb gairebé un centenar de personal indisposat.

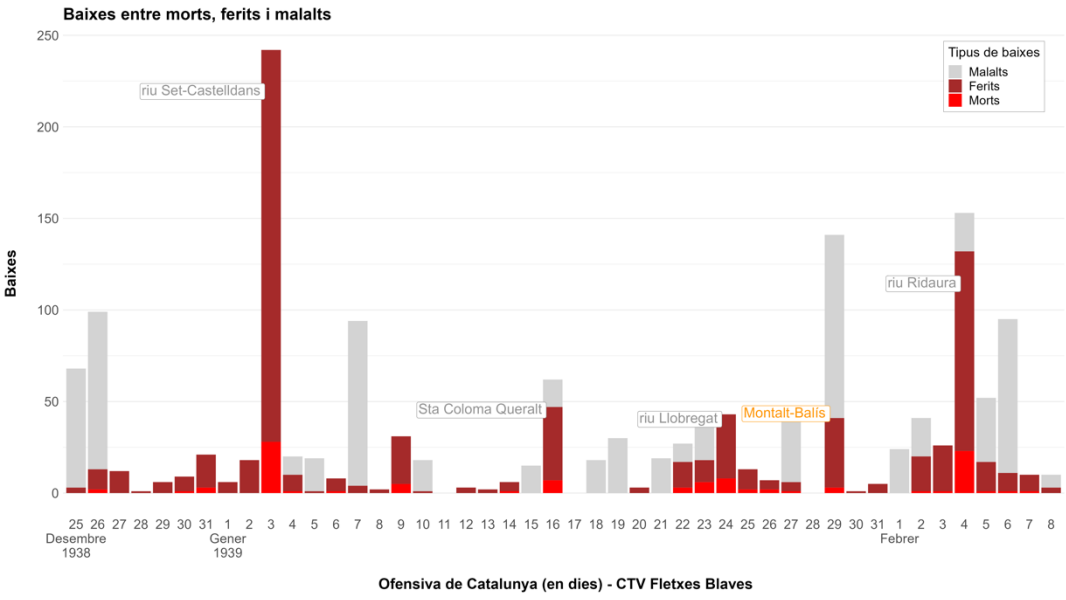

Figura 13. a) Total de baixes diàries a les files del CTV-Fletxes Blaves entre morts, ferits i malalts (Fons Monés, 2-38, p. 16).

En una altra relació, els italians fan un recompte total de baixes segons els enfrontaments més destacats al llarg de l'ofensiva (Figura 14). Aquesta taula és molt significativa, ja que resumeix les zones, la durada, i la intensitat en nombre de baixes dels principals fronts i batalles en que combaten les Fletxes Blaves. En aquest nou marc comparatiu observem que entre 12 zones de resistència republicana repartides entre Les Garrigues i l'Empordà, l'episodi del Montalt-Balís ocupa el 5è lloc en el nombre total de baixes italianes entre morts i ferits, sense comptar-hi els malalts. L'episodi més dramàtic per la

divisió és sens dubte l'intens combat a la rodalia del riu Set i Castelldans poc després del trencament del front, que els hi provoca més de 200 ferits i una trentena de morts. No tots els enfrontaments més violents tindran lloc a les terres de ponent, però. En els últims dies de l'ofensiva, la resistència de l'Exèrcit Popular al pas del riu Ridaura, a les altures de Fanals i Calonge, provocarà el segon gran daltabaix de les Fletxes Blaves, amb un centenar de ferits i una vintena de morts entre oficials i tropa.

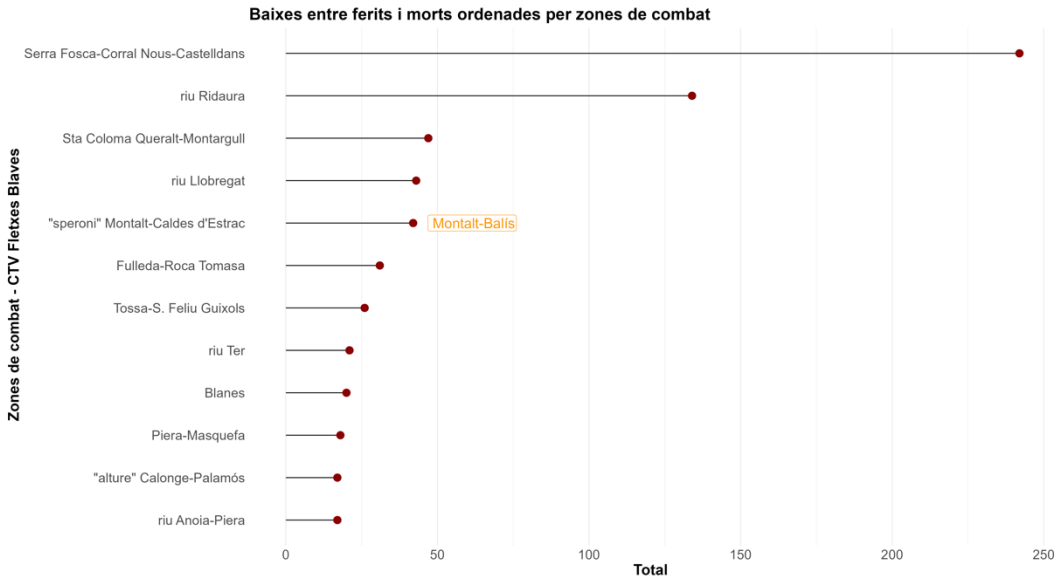

Figura 14. Total de baixes de combatents entre morts i ferits a les principals batalles en què participa el CTV-Fletxes Blaves durant l'ofensiva a Catalunya (Fons Monés, 2-38, p. 13).

Possibles fosses i inhumacions

Les baixes mortals de les Fletxes Blaves es poden comparar i posar en relació amb la informació coneguda d'enterraments del bàndol franquista a Mataró durant els dies dels combats al Montalt-Balís. Al capdavall, és a la capital del Maresme a on s'instal·la el comandament i tot l'aparell logístic del CTV, inclosos els hospitals de campanya, fins que el front no avanci per l'Alt Maresme. Així, al cementiri dels Caputxins hi ha una fossa al parterre núm. 4 popularment dita *«fossa dels rebels italians»* a on hi ha enregistrades una vuitantena d'inhumacions (Salicrú-Maltas, 2021). Aquests enterraments començaren el dia 29 de gener, just després de l'ocupació de la ciutat, i es van allargar fins a finals de febrer amb tota Catalunya ja ocupada. L'historiador Josep Aubet recuperà un croquis d'època que conté la relació personal i espacial de les inhumacions. La recent publicació del document per Salicrú-Maltas (2021) constata que el dia 29 de gener s'enterraren 3 soldats dels regiments de les Fletxes Blaves. En concret, es tracta de tres combatents espanyols, dos del 1r regiment i l'altre del grup artiller XI. La informació de la fossa dels Caputxins concorda tant amb les baixes mortals de l'ofici del CTV com amb els moviments i la posició final del 1r regiment al Turó del Balís per a la mateixa jornada (Figura 8b), si bé el croquis de la fossa no indica ni la causa ni l'indret de la mort. També desconeixem si la resta de soldats rebels enterrats posteriorment, entre el dia 30 de gener i inicis de febrer, corresponen a defuncions posteriors de ferits al Balís o a baixes ocasionades al llarg de les operacions a l'Alt Maresme i a la Selva.

Per altra banda, i a falta d'un estudi en profunditat, les fonts que informen de les baixes a les files republicanes són molt minses. Amat (2003) recull una relació oral segons la qual una fossa al cementiri de Sant Vicenç acollí entre 8 i 10 soldats republicans morts al Balís, sense que ara com ara tinguem cap coneixement sobre la fossa en qüestió. A

Llavaneres, en canvi, hi ha documentada una inhumació corresponent a un soldat republicà en un punt indeterminat del Camí Ral (AHN Causa General 1595 Exp.16), si bé aquesta defunció es pot atribuir tant als combats com en algun episodi aïllat ocorregut durant la retirada republicana. De forma similar, al cementiri de Caldes d'Estrac hi ha una fossa amb tres soldats republicans trobats morts al Camí Ral el dia 30 de gener (AHN Causa General 1595 Exp.10), i al cementiri d'Arenys de Mar es documenta una probable fossa amb un nombre indeterminat de soldats i civils que haurien mort entre els combats del dia 29 i l'entrada de les tropes al poble (AHN Causa General 1587 Exp.2). A banda, al cementiri dels Caputxins de Mataró hi ha documentades dues fosses republicanes de certa envergadura, tot i que tot sembla indicar que estan relacionades amb víctimes dels bombardejos i amb defuncions ocorregudes als hospitals de guerra a la ciutat durant l'any 1938, entre aquestes un gran nombre de brigadistes internacionals. Com a apunt interessant, una tercera fossa republicana als Caputxins registra el nom de fins a 79 soldats enterrats entre els mesos de gener i juliol de 1939, sense que es recullin més detalls sobre la seva afiliació, procedència o lloc de la troballa del cos (Salicrú-Maltas, 2021).

Amb tot, les fonts orals ens han fet arribar algunes escenes que constaten la mort de soldats republicans. Per exemple, a Sant Vicenç recorden com una unitat de franctiradors facciosos es posicionà al peu del Balís per disparar contra les unitats en retirada (Pons 2018); i a Llavaneres, un cop el front es desplaçà cap a Arenys, alguns veïns es van apropar a les hortes a prop del Turó del Balís i es trobaren nombrosos cossos destrossats per l'artilleria i un abandonament generalitzat de tota mena d'estris per a l'avituallament (Josefa Planas, comunicació personal). Aquestes dades, si més no, evoquen el moment caòtic que es produí a les tres viles amb el replegament i la captura de les posicions republicanes.

Víctimes col·laterals

Hom pot considerar fins a quatre víctimes civils. Els dos primers són dos falangistes que van sobrepassar les línies del CTV amb les presses per reunir-se amb les seves famílies a Llavaneres i a Arenys de Mar, i prendre així el nou poder del partit judicial de Falange en aquest últim municipi. Foren capturats el 29 de gener a la carretera de Sant Vicenç a Caldetes i assassinats a Santa Susanna poc després (AHN Causa General 1588 Exp.2; Amat, 2003). Aquest episodi constata que les carreteres entre les tres viles estigueren en mans republicanes durant gran part de la jornada del diumenge. La tercera víctima és un veí de Llavaneres que va morir a conseqüència de les complicacions en una ferida a la cama provocada per un obús que va impactar al seu domicili (Mall-Ros). La darrera víctima civil d'aquest episodi la trobem recollida per Amat (2003), quan un veí de Llavaneres recordava un paisà anònim que va morir després d'afartar-se de macarrons el dia de l'ocupació del poble. Aquesta nota tragicòmica, en tot cas, reflecteix un record ben habitual dels primers dies de postguerra: les cuines de campanya i l'abundant ranxo italià que la rereguarda del CTV distribuïa a les poblacions ocupades.

Les restes materials dels enfrontaments

El context espacial del turó

El Turó del Balís s'aixeca fins als 116 msnm, a menys d'un quilòmetre de la costa, dins el terme municipal de Sant Vicenç de Montalt (Figura 15). El promontori forma part de les primeres elevacions que configuren petites valls i planes entre torrents i rieres a la franja marítima, com el Turó d'Onofre Arnau a Mataró (130 msnm), el Turó de Caldes (110 msnm) o el Turó de la Torre dels Encantats a Arenys de Mar (73 msnm). El vessant nord del Balís connecta amb els estreps suaus i força modulats que enllacen amb la falda del Turó del Montalt (596 msnm), que domina tota la serra de Polseruda.

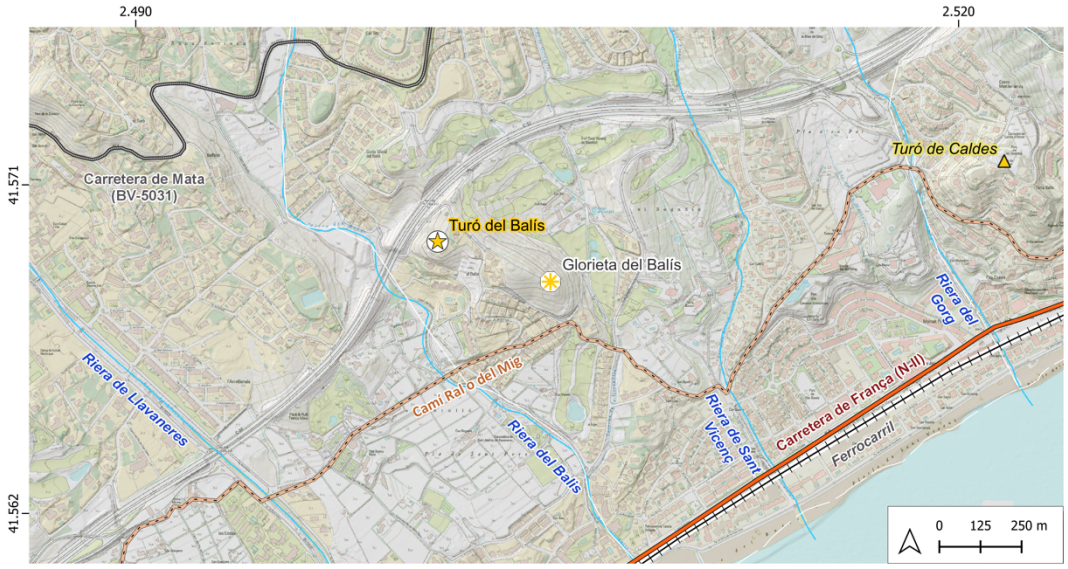

Figura 15. Localització del Balís a la façana marítima de Sant Vicenç de Montalt. El turó està situat entremig de la carretera comarcal interior i la carretera de la costa que transcorre paral·lela a les vies del tren. El traç de l'històric Camí del Mig s'ha modificat lleugerament però encara transcorre al peu del turó, mentre que la part nord-est ha quedat escapçada per l'autopista del Maresme (base cartogràfica: ICGC).

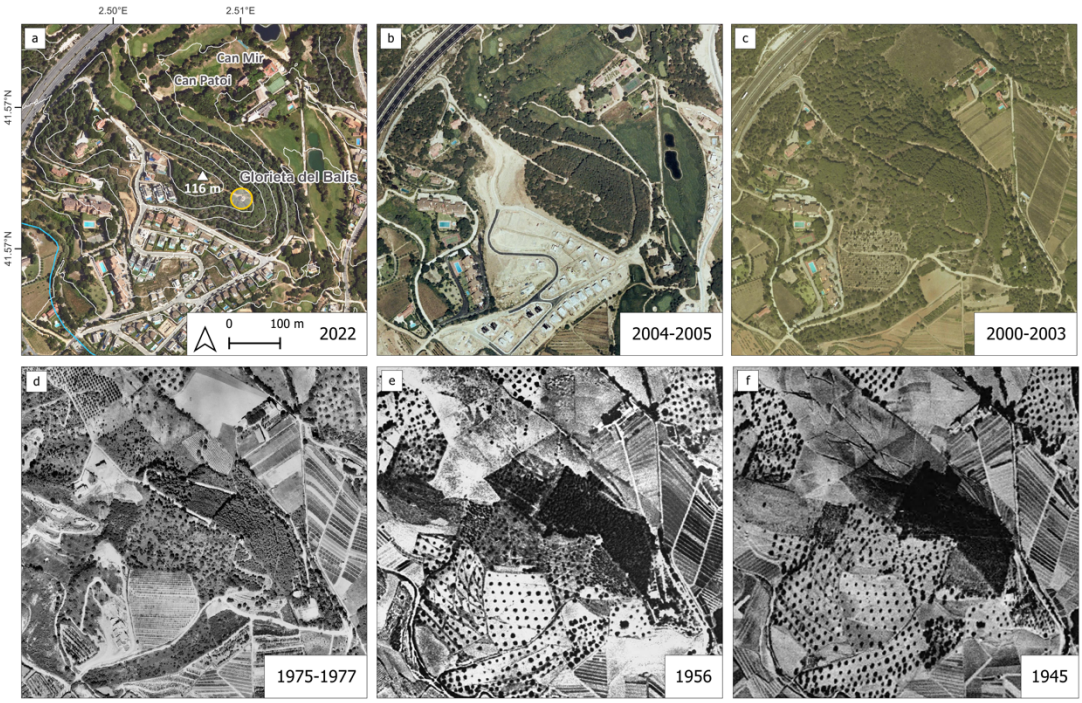

Figura 16. a) Ortofoto actual del Turó del Balís (isohipses de 10 m); b) Evolució temporal i transformació del sector sud-est del turó, convertit en una extensa zona residencial a partir del 2004; c-f) Ortofotos històriques que mostren el caràcter agrícola de l'indret i el traçat antic del Camí del Mig al pas pel Balís (base cartogràfica: ICGC).

El turó està rodejat per camps de tradició agrícola, com denota la zona denominada del Regadiu al vessant de llevant i el pas del vell Camí del Mig a la falda meridional. Actualment, però, l'estampa agrícola de la zona ha quedat desdibuixada per la ràpida transformació de l'indret en zona residencial, sobretot a la part de ponent, mentre que la zona del Regadiu ha quedat alterada pels camps de golf de Sant Vicenç (Figura 16). L'àrea nord-oest del turó, a més, està partida en dues parts pel pas de l'autopista del Maresme (C-32). La construcció de l'autopista a inicis dels anys noranta posà al descobert nombroses troballes de poca entitat amb cronologia ibèrica, romana i alt medieval tant al peu del Turó com a la seva rodalia, com ara els jaciments del Perelló i la Ferrera (Prevosti et al., 1995). A més, el Camí del Mig connectava històricament la plana litoral de Llavaneres i Sant Vicenç amb Caldetes i Arenys de Mar, i el seu recorregut al peu del Balís s'ha associat tradicionalment al traçat de la Via Augusta romana (Járrega, 1995). Malgrat aquestes notícies, i si exceptuem els registres de les fosses als cementiris ja esmentats, ara com ara no hi ha cap antecedent o registre en els inventaris patrimonials que faci referència a la Guerra Civil en aquesta zona.

El cim del turó està coronat per la glorieta del Balís, també coneguda erròniament com l'ermita del Balís, una torre-observatori de planta octogonal que té poc o res a veure amb la glorieta original dissenyada a principis del s. XX per l'arquitecte Enric Sagnier i Villavecchia com a part de la remodelació de la casa i els jardins de Can Mir, que queda just per sota el sector de llevant del turó. La glorieta de Sagnier va quedar totalment enrunada amb la batalla, quan es va convertir en un excel·lent observatori per a les tropes atrinxerades al Balís però també esdevingué un punt de referència òptim per a les mires de l'artilleria italiana (Figura 17). Segons fonts orals, a més, durant els combats del Balís s'establí un hospital de campanya a la casa dels masovers de Can Mir, Can Patoi (Amat, 2003).

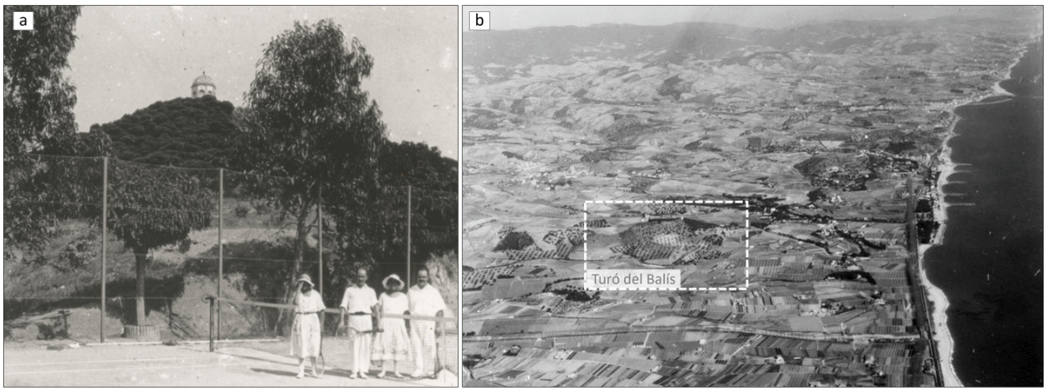

Figura 17. a) Fotografia històrica dels jardins de Can Mir amb el Turó del Balís i la glorieta original dissenyada per Enric Sagnier i Villavecchia i destruïda durant la batalla (Mall-Cornudella); **b)** fotografia aèria de l'entorn del turó amb la riera de Llavaneres en primer pla i Sant Vicenç de Montalt i Caldes d'Estrac en segon terme, a meitats dels anys 1950 (ANC1-564).

El context arqueològic dels combats

Fins avui, l'evidència material més evident de la batalla és una col·lecció d'objectes extrets del Turó del Balís que apareix recollida per primera vegada al catàleg de l' exposició sobre les defenses de la costa del Maresme *Enemic a la vista* (Roig et al., 2019). Entre els materials hi ha abundants bales de fusell i metralladora, carregadors, granades de mà, projectils d'artilleria, metralla, fragments de llauna, utensilis personals i fins i tot fragments d'armes, com ara dues baionetes (Figura 18). L'abundància i la diversitat dels

mateixos posa de manifest l'envergadura dels combats i, alhora, subratlla la importància —i la urgència— de declarar tot el turó com a un nou espai de protecció arqueològica.

Sortosament per a tots nosaltres, la col·lecció del catàleg és l'única notícia que coneixem sobre actes furtius al Balís. Paradoxalment i per a aquest cas en concret, si bé hem perdut la seva relació espacial, és força probable que l'actuació furtiva contribuís a la preservació d'aquests materials, ja que l'extracció de les restes es va realitzar poc abans que els terrenys al sud-est del turó, a prop del pas de l'autopista, fossin afectats per la construcció de nous xalets d'ençà de l'any 2004. La col·lecció va ser donada als organismes públics locals i actualment forma part del fons del Museu Arxiu de Llavaneres.

Figura 18. Exemples de la materialitat arqueològica extreta del Turó del Balís (fotografies sense escala, amb el número d'inventari del Museu Arxiu de Llavaneres); **a)** i **b)** baionetes de fusells *Màuser* i *Mossin-Nagant*, respectivament; **c)** clip carregador per fusell de forrellat tipus *Màuser*; **d)** granada de mà *Lafitte*; e) cullera d'ús personal; **f)** i **g)** projectils d'artilleria; **h)** conjunt de bales i beines de pistola i fusell.

Apunts per a la recuperació de la batalla del Balís

El conjunt de dades aquí exposades apunten al potencial arqueològic i patrimonial del Turó del Balís. A dia d'avui, i de manera preliminar, podem constatar que el cim conserva evidències constructives de trinxeres i possibles nius de tirador, entre altres elements de fortificació molt erosionats per la pròpia pendent del turó i força desdibuixats a causa del sotabosc actual. Aquestes observacions, però, caldrà confirmar-les en el marc d'un pla de recerca arqueològica i patrimonial que inclogui les mesures necessàries per delimitar el camp de batalla i evitar la degradació de l'espai. Cal tenir present que el nou barri residencial del Balís ha triplicat la població en només una dècada i la pressió urbanística a tot l'entorn és més que palpable. A més, tot i que la torre del Balís consta a l'inventari de béns i paisatges de Sant Vicenç, juntament amb la pineda que envolta el cim (Salada 2018), l'estat actual de tot el conjunt és d'una deixadesa deplorable. La torre és, precisament, l'element que podria contribuir a la dignificació de l'espai amb la seva conversió en un espai obert d'interpretació del jaciment i del context històric i militar de finals de gener de 1939 al Maresme (vegeu p.e. el centre d'interpretació de la batalla de

l'Ordal, a Subirats, CIUDEB, 2015). En aquesta perspectiva, les futures adequacions per a la visita lliure, però també didàctica i fins i tot recreacional de les restes de la batalla es podrien integrar fàcilment en l'anomenada *Ruta de les 3 Viles*, promoguda pels ajuntaments locals de Llavaneres, Sant Vicenç i Caldetes amb la Diputació de Barcelona. El turó també podria esdevenir un dels espais clau per als nous itineraris de la Guerra Civil al Maresme. Aquests haurien de ser els objectius més assumibles, si més no, per al proper any entrant, tot aprofitant l'efemèride dels 85 anys de la batalla i l'ofensiva de Catalunya.

Conclusions

Aquest estudi situa la batalla del Turó del Balís en el mapa de la resistència durant l'ofensiva franquista a Catalunya, i més concretament durant la campanya d'ocupació de la costa del Maresme. El CTV realitza un avanç territorial més que notable després de la desfeta republicana al front del riu Llobregat. Al Balís, la divisió de les Fletxes Blaves xoca amb un Exèrcit Popular desmoralitzat i en desbandada, però que ha aconseguit refer les seves unitats en una línia defensiva que oferirà resistència de nord a sud i que a grans trets inclou el Maresme, el Vallès i parts d'Osona. Els combats al Balís aconsegueixen aturar l'ofensiva per la costa durant dues jornades, però la desfeta de les defenses obrirà la via a la ràpida ocupació de gairebé tota la façana marítima del nord del país. En aquesta última fase de l'ofensiva, el CTV tindrà baixes significatives tant al Balís com a la resta de batalles i enfrontaments que aconsegueixen alentir o entorpir l'avanç franquista.

Els oficis italians representen un dels corpus documentals més significatius per contextualitzar les operacions militars a Catalunya i entendre les relacions i les estratègies que s'estableixen entre els cossos d'exèrcit espanyols franquistes i les unitats feixistes que intervenen en nom de les futures Potències de l'Eix. Les memòries del CTV ofereixen la narrativa de la campanya, però és en els registres de les taules logístiques a on trobem indicadors sobre el conjunt global de l'ofensiva. Sempre, és clar, des del punt de vista dels vencedors. Per altra banda, l'adopció de mètodes de transcripció automàtica de fons d'arxiu mitjançant OCR obre la porta a la transcripció automàtica de grans sèries documentals de la Guerra Civil i altres períodes recents sota uns estàndards de detecció de text homogenis, que a la vegada facilita l'anàlisi comparat de textos i dades de diversa naturalesa.

L'episodi del Balís, i tants altres escenaris bèl·lics de l'ofensiva a Catalunya, han de ser considerats, tractats i protegits com a espais de memòria històrica d'alt interès arqueològic. Entre tots tenim el deure de potenciar el seu estudi científic perquè els vestigis deixats per ambdós bàndols no caiguin en l'oblit i puguin ser coneguts per les generacions futures. En aquesta direcció, l'arqueologia del paisatge i del conflicte, potenciada per les Humanitats Digitals, permet combinar fons documentals, memòria oral, observacions espacials i evidències materials en un marc de recerca comparatiu i reproduïble que pot ser fàcilment extrapolable a l'estudi i la recuperació d'altres espais de resistència republicana.

Referències

AHN Causa General 1587 Exp. 2, *Causa General de la revolución marxista en Barcelona y su provincia. Ayuntamiento de Arenys de Mar*. Archivo Histórico Nacional [accés online 12/08/2023 a https://pares.mcu.es/ParesBusquedas20/catalogo/show/3739629]. Informació de la fossa disponible al Banc de la Memòria Democràtica [accés online 12/08/2023 a: https://banc.memoria.gencat.cat/ca/results/mapa_fosses/959].

AHN Causa General 1595 Exp. 10, *Causa General de la revolución marxista en Barcelona y su provincia. Ayuntamiento de Caldas de Estrach*. Archivo Histórico Nacional [accés online 12/08/2023 a https://pares.mcu.es/ParesBusquedas20/catalogo/show/4005575]. Informació de la fossa disponible al Banc de la Memòria Democràtica [accés online 12/08/2023 a: https://banc.memoria.gencat.cat/ca/results/mapa_fosses/962].

AHN Causa General 1595 Exp. 16, *Causa General de la revolución marxista en Barcelona y su provincia. Ayuntamiento de San Andrés de Llavaneras*. Archivo Histórico Nacional [accés online 12/08/2023 a https://pares.mcu.es/ParesBusquedas20/catalogo/show/4007211]. Informació de la fossa disponible al Banc de la Memòria Democràtica [accés online 12/08/2023 a https://banc.memoria.gencat.cat/en/results/mapa_fosses/641].

AHN Causa General 1595 Exp. 20, *Causa General de la revolución marxista en Barcelona y su provincia. Ayuntamiento de San Vicente de Llavaneras*. Archivo Histórico Nacional [accés online 12/08/2023 a https://pares.mcu.es/ParesBusquedas20/catalogo/show/4046054].

ANC1-564, *Col·lecció TAF Helicòpters*, SA. Arxiu Nacional de Catalunya. Fotografia aèria ANC1-564-N-8375 [accés online 12/08/2023 a https://arxiusenlinia.cultura.gencat.cat/#/cercaavancada/detallunitat/ANC1-564-N-8375].

ANC1-566, Fons *Corpo Truppe Volontarie*. Arxiu Nacional de Catalunya [accés online 12/08/2023 a https://arxiusenlinia.cultura.gencat.cat/#/cercaavancada/detallfons/ANC1-566].

ANC1-566-T-148, *Notiziario nº 567 del giorno 28 gennaio 1939 - XVIIº*. Fons Corpo Truppe Volontarie. Arxiu Nacional de Catalunya [accés online 12/08/2023 a: https://arxiusenlinia.cultura.gencat.cat/#/cercaavancada/detallunitat/ANC1-566-T-148].

ANC1-566-T-150, *Notiziario nº 568 del giorno 29 gennaio 1939 - XVIIº*. Fons Corpo Truppe Volontarie. Arxiu Nacional de Catalunya [accés online 12/08/2023 a: https://arxiusenlinia.cultura.gencat.cat/#/cercaavancada/detallunitat/ANC1-566-T-150].

ANC-1358, *Fons documental del coronel Michelangelo Nicolini*. Carpetes 1-6. Arxiu Nacional de Catalunya.

ALOY, J., FONS, R., GASOL, P. (1993): *La Guerra Civil (1936-1939), vol. II*. Col·lecció Història gràfica de Manresa. Parcir Edicions selectes.

AMAT., J. (1993): *República i Guerra Civil a Calella. 1921-1939*. Premi Iluro 1993. Caixa d'Estalvis Laietana.

AMAT, J. (2001): *Llavaneres de Montalt (1936-1939): quotidianitat i supervivència d'un poble*. Conferència realitzada a Sant Vicenç de Montalt [accés online 12/08/2023 a https://genius.diba.cat].

AMAT, J. (2003): *Un temps, dues viles (1931–1939): República, guerra civil i primer franquisme a Sant Andreu de Llavaneres i a Sant Vicenç de Montalt*. Calella.

AMAT, J. (2014): La guerra civil a Arenys de Mar (1936-1939). *XXXI Sessió d'Estudis Mataronins*, 71-110.

AMIGÓ, J., RIERA, F. (2016): Gener de 1939. De Just Desvern a San Justo Desvern. *Miscel·lània Centre d'Estudis Santjustencs*, 20:107:257.

AMUJALA, S. VOSSMEYER, A., DAS, S. (2023): Digitization and data frames for card index records, *Explorations in Economic History*, 87:101469.

ARAN, F. (2021): L'exèrcit feixita inicia l'assalt a Catalunya. La Guerra Civil a la Granja d'Escarp. *Shikar*, 8:46-53.

ARCAL, Ll. (2011): *Llavaneres en guerra*. Notícia al diari El Punt Avui (04/05/2011) [accés online 12/08/2023 a http://www.elpuntavui.cat/article/405523-llavaneres-en-guerra.html]. La sèrie documental *Mirar enrere* editada pel Museu Arxiu de de Sant Andreu de Llavaneres es troba al catàleg de biblioteques Aladí [accés online 12/08/2023 a: https://aladi.diba.cat/record=b1764952~S90*cat].

ARNABAT, R., HERNÀNDEZ-CARDONA, F.X. (eds.) (2011): *Estratègies de recerca i transferència del coneixement històricarqueològic. El cas de l'aviació republicana* (1938-1939). Calafell: Llibres de Matrícula.

ARXER, J., TORRES, E. (1999): *La guerra civil a Arenys de Mar*. Serra d'Or. Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

AUGÉ, O., PICÓN, A. (2019): Les trinxeres de la Guerra Civil Espanyola al bosc de Sant Miquel, Abrera (Baix Llobregat). Abelló, T., Cattini, V., Ibarz, J., Santacana, C:, Solé, Q., Vives, A. (coords.), *Postguerres/Aftermaths of War*. Secció d'Història Contemporània i Món Actual de la Universitat de Barcelona i Ventall Edicions, 597-611.

BNE-460, *Carta alla scala 1:200.000 a tinte ipsometriche: Raccolta dei fogli publicata per le operazioni in Spagna: Maggio 1937-Aprile 1939. Comando Truppe Volontarie*. Biblioteca Nacional de España [accés online 12/08/2023 a: http://catalogo.bne.es/uhtbin/cgisirsi/?ps=pHliuMMbrM/BNMADRID/16011539/123].

BARREDA, P. (1996): Platja d'Aro (Fanals d'Aro). *Quaderns de la Revista de Girona*, 64. Diputació de Girona.

BUSQUETS, C., RAMOS. J. (2020): Perquè el vent ens retorni la memòria! La Batalla de l'Ebre a la llum de l'arqueologia: d'un camp de batalla fossilitzat a un paisatge de Parcs Eòlics. Abelló, T., Cattini, V., Ibarz, J., Santacana, C:, Solé, Q., Vives, A. (coords.), *Postguerres/Aftermaths of War*. Secció d'Història Contemporània i Món Actual de la Universitat de Barcelona i Ventall Edicions, 646-660.

CABEZAS, A. (2013): *La defensa de la costa a Catalunya durant la Guerra Civil (1936-1939)*. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona.

CABEZAS, A. (2019): *La vigilancia de la costa: la costa catalana en la Guerra Civil (1936-1939)*. Publicació independent.

CABEZAS, A. (2021): El Grup de Recerca i Investigació d'Espais de la Guerra Civil (GRIEGC). *Ebre 38*, 11:199-219.

CAMATS, A., DÍAZ-CARVAJAL, A., AGUSTÍ, B., RIBA-VIDAL, M., SUBIRÀ, M.E. (2021): Una fossa de la guerra civil al cementri de Salomó. *La Resclosa*, 25: 127:150

CIUDEB (2015): Centre d'Interpretació de l'Última Defensa de Barcelona. *Temps i espais de memòria*, 3.

CLARÀ, J. (2012): *Els búnquers de la costa catalana: Patrimoni militar en temps de guerra (1936-1939)*. Edicions Rafael Dalmau.

COLL, M. (2004): Mataró, entre la por i l'alleujament. Pagès, P., Payeras, M. (coords.), *Gener 1939. L'ofensiva final del feixisme*. Dossier 64, El Temps n. 1022.

CORREIA, S., LUCK, S. (2023): Digitizing historical balance sheet data: A practitioner's guide. *Explorations in Economic History*, 87:101475.

DIAZ, E., RAMOS, J., GALLEGO, L., PEÑA-MUÑOZ, A., SOLÉ, Q. (2021): Anàlisi historicoarqueològica de la Línia P: La fortificació franquista del Pirineu i les estructures defensives del Pla d'Anyella. *ERA*, 241-257.

DGMD (2018): Direcció General de Memòria Democràtica. *Memòria interdisciplinària de les actuacions a les fosses de Prats de Lluçanès*. Departament de Justícia. Generalitat de Catalunya.

DUEÑAS, O. (2013): *La gran destrucció. Els danys de guerra i la reconstrucció de Catalunya després de la Guerra Civil (1937-1957)*. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona.

ENGEL, C. (2005): *Historia de las Brigadas Mixtas del Ejército Popular de la República. 1936-1939*. Madrid: Almena Ediciones.

ETXEBERRIA, F., GONZÁLEZ-RUIBAL, A., HERRASTI, L., MÁRQUEZ-GRANT, N., MUÑOZ-ENCINAR, L., RAMOS, J. (2021): Twenty years of forensic archaeology and anthropology of the Spanish Civil War (1936–1939) and Francoist Regime. *Forensic Science International: Synergy*, 3, 100159.

FONS MONÉS 1-2, *Relazione sulla battaglia di Catalogna. Raccolta Ordini di operazione del comando di divisione (dal n.23 al n.61)* [del 23 de desembre de 1938 fins al 7 de febrer de 1939]. *Comando Divisione Legionaria Frecce Azzurre. Stato Maggiore* [Itàlia]. Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya, Fons de la guerra civil (1936-1939) [accés online 12/08/2023 a https://cartotecadigital.icgc.cat/digital/collection/fmones/id/903].

FONS MONÉS 2-38, *Relazione sulla battaglia di Catalogna. Corpo Truppe Volontarie. Comando Divisione Legionaria Frecce Azzurre. Stato Maggiore* [Itàlia]. Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya, Fons de la guerra civil (1936-1939) [accés online 12/08/2023 a: https://cartotecadigital.icgc.cat/digital/collection/fmones/id/1077/rec/360].

FONS MONÉS 3-63, *Relazione sulla battaglia di Catalogna. Corpo Truppe Volontarie. Comando Divisione Legionaria Frecce Azzurre. Stato Maggiore* [Itàlia]. Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya, Fons de la guerra civil (1936-1939) [accés online 12/08/2023 a: https://cartotecadigital.icgc.cat/digital/collection/fmones/id/1126/rec/359].

FONS MONÈS 5-97, *Apoyo de la artilleria en las columnas motorizadas* [26-27/01/1939]. Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya, Fons de la guerra civil (1936-1939) [accés online 12/08/2023 a: https://cartotecadigital.icgc.cat/digital/collection/fmones/id/161/rec/21].

FONS MONÈS 13-267, [Carta 2/8: Centelles 364-Calella 394, 23-dec/4 gen], *Corpo Truppe Volontarie. Sezione Topocartografica.* Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya, Fons de la guerra civil (1936-1939) [accés online 12/08/2023 a: https://cartotecadigital.icgc.cat/digital/collection/fmones/id/254/rec/4].

GÁRATE, J.M. (1977): *Partes Oficiales de guerra 1936-1939*. Servicio Histórico Militar. Tomos I, II. Editorial San Martín: Madrid.

GAITX, J., FOGUERAS, G. (2009): *La Guerra Civil a Santa Cristina d'Aro (1936-1939)*. Ajuntament de Santa Cristina d'Aro.

GESALÍ, D, ÍÑIGUEZ, D. (2009): *Aviació i guerra a La Garriga, 1933-1946. El camp d'aviació, l'aeròdrom militar i el final de la guerra*. Ajuntament de La Garriga.

GIL, P. (1998): Ideología y represión. La Causa General: evolución histórica de un mecanismo jurídico-político del régimen franquista. *Revista de estudios políticos*, 101:159-189.

GONZÁLEZ-RUIBAL, A. (ed.) (2008): Arqueología de la Guerra Civil Española. *Complutum*, 19, 2.

GONZÁLEZ-RUIBAL, A. (2010): Guerra en la Universidad: arqueología del conflicto en la ciudad universitaria de Madrid. *Ebre 38. Revista Internacional de la Guerra Civil (1936-1939)*, 4:123-143.

GONZÁLEZ-RUIBAL, A. (2011): Digging Franco's trenches: an archaeological investigation of a nationalist position from the Spanish Civil War. *Journal of Conflict Archaeology*, 6, 2:97:123.

GONZÁLEZ-RUIBAL, A. (2012): *El último día de la batalla del Ebro. Informe de las excavaciones arqueológicas en los restos de la Guerra Civil de Raïmats, La Fatarella (Tarragona)*. INCIPIT. Informes y documentos de trabajo.

GONZÁLEZ-RUIBAL, A. (2020a): Veinte años de arqueología de la guerra civil española (1936-1939). A Carretero, A., Papí, C. (coords.), *Actualitdad de la investigacion arqueológica en España*. Museo Arqueológico Nacional, 1:435-450.

GONZÁLEZ-RUIBAL, A. (2020b): The archaeology of the Spanish Civil War. *Journal of Conflict Archaeology*, 6, 2:97:123.

GROLEMNUD, G., WICKHAM, H., (2011): Dates and Times Made Easy with lubridate. *Journal of Statistical Software*, 40,3:1-25.

GRUP BÚNQUERS ARENYS (2009): Els búnquers de la platja de la Musclera (Arenys de Mar). *Sessió d'Estudis Mataronins*, 25: 63-79.

HERNÀNDEZ-CARDONA, F.X. (2007): Els camps de batalla. Un patrimoni emergent. *Plecs d'història local*, 88:1378-1380.

HERNÀNDEZ-CARDONA, F.X. (2018): Xarli, el soldat que va morir dues vegades. *Ebre 38. Revista Internacional de la Guerra Civil (1936-1939)*, 8:243-260.

HERNÀNDEZ-CARDONA, F.X, RIART, F., CATALÀ, P. (2004): *Temps de Revolta*. Història militar de Catalunya. Aproximació didàctica. Vol. IV. Barcelona: Rafael Dalmau.

HERNÀNDEZ-CARDONA, F.X., RUBIO-CAMPILLO, X. (2017): La batalla de l'Ebre. Complexitat i co-evolució. *Ebre 38. Revista Internacional de la Guerra Civil (1936-1939)*, 7:171-194.

HERNÀNDEZ-CARDONA, F.X., FELIU, M. (2019): Didáctica de la historia de la guerra civil española. *Ebre 38. Revista Internacional de la Guerra Civil (1936-1939)*, 9:197-217.

HERNÀNDEZ-CARDONA, F.X., RUBIO-CAMPILLO, X., SOSPEDRA-ROCA, R., ÍÑIGUEZ, D. (2021): Illustration, Re-Enactment, Citizenship and Heritage of Contemporary Conflict: The Case of the Ebro (1938). *Sustainability*, 13, 3425.

HURTADO, V., SEGURA, A., VILLARROYA, J. (2010): *Atles de la Guerra Civil a Catalunya*. DAU: Universitat de Barcelona.

JÁRREGA, R. (1995): Les vies terrestres de l'Alt Maresme en època romana. PREVOSTI, M., ARXÉ, J., Caballé, A. (eds.), *Autopistes i arqueologia: memòria de les excavacions en la prolongació de l'autopista A-19*. Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 239-245.

JÍMÉNEZ, A. (2016): Diari de la Guerra Civil (1936-1939), de Lluís Llor i Sàbat. *Estudis del Baix Empordà*, 15:239-315.

JIMÉNEZ, R., PLANS, J. (2018): La Batalla de Prats de Lluçanès, 2 i 3 de febrer de 1939. *AUSA*, 28, 181-182:683-706.

IGGC RM.119317, *Mapa topogràfic de Caldetes*, 1920. Minutes municipals 1:25000 (1914-1936). Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya [accés online 12/08/2023 a: https://cartotecadigital.icgc.cat/digital/collection/minutes/id/1007/rec/13].

LÓPEZ, C. (2010): *La conquesta de catalunya: diari d'operacions de l'exèrcit del nord (desembre de 1938-febrer 1939)*. Tesi doctoral. Departament d'Història Moderna i Contemporània. Facultat de Lletres. Universitat Autònoma de Barcelona.

MALL-CORNUDELLA. *Fons Martí Cornudella Mir*. Museu Arxiu de Sant Andreu de Llavaneres.

MALL-ROS. *Fons Joaquim Ros i Blahà*. Museu Arxiu de Sant Andreu de Llavaneres.

MARZO, M., GARCIA, D. (2021): Estudi arqueològic de tres trinxeres de la Guerra Civil a la Serra de Galliners (Sant Quirze del Vallès). *Arraona*, 39:146-153.

MOLINA, L. (2016): Militares italianos en la guerra de España. *Revista internacional de Historia Militar*, 94:119-192.

MONTANER, C. (2007): Documentació de la Guerra Civil espanyola a la Cartoteca de l'Institut Cartogràfic de Catalunya. A Montaner, M. C., Nadal, F., i Urteaga, L., *Els mapes en la Guerra Civil espanyola (1936-1939)*. Institut Cartogràfic de Catalunya, 89-101.

MONTANER, C., URTEAGA, L. (2011): Italian Mapmakers in the Spanish Civil War (1937–1939). *Imago Mundi. International Journal for the History of Cartography*, 64, 1:78:95.

MONTLLÓ, J., ALAY, J. (1999): *Els búnquers del litoral del Maresme. Un element patrimonial a punt de desaparèixer*. XV Sessió d'Estudis Mataronins: Mataró.

ORTERA, A., INFIESTA, J.L. (1997): *La artillería en la guerra civil: material de origen italiano importado por el ejército nacional*. Quiron ediciones: Valladolid.

NOGUÉ, Ll. (2003): Defensa i ocupació del Vilosell: 6-1-1939. *III Trobada d'Estudiosos de la Comarca de les Garrigues*, 283-308.

NOGUERA, J. (1989): El poder municipal durant la República, la Guerra Civil i l'inici del franquisme a la Ciutat de Berga. *L'Erol*, 28:18-21.

ORTEGA, E. (2011): Introducció. *El Maresme i la conflictivitat bèl·lica*. Trobada d'Entitats de Recerca Local i Comarcal del Maresme, 5:5-7.

ORTI, F. (2020): El desastre de Sant Pere de Riudebitlles. *Cuadernos de Arqueología Militar*, 2:58-67.

PAGÈS, P. (2007): *La Guerra Civil als Països Catalans (1936-1939)*. Publicacions Universitat de València.

PAGÈS, P. (2020): Caiguda de Catalunya, refugiats i exili. *Ebre 38. Revista Internacional de la Guerra Civil (1936-1939)*, 10:125-145.

PAGÈS, P., PAYERAS, M. (coords., 2004): (coords.), *Gener 1939. L'ofensiva final del feixisme*. El Temps, n. 1022.

PÉREZ, J.M., RAMS, P., SUNYER, M., TORMO, D. (2019): La línia del Cinca, de l'estudi històric a la prospecció arqueològica: els punts fortificats de la posició Horta (Horta de de Sant Joan, Terra Alta). A Martínez, J. I Tormo, D. (eds.), *Actes de la IV Jornada d'Arqueologia i Patrimoni de la Guerra Civil al front de l'Ebre*. Consorci Memorial dels Espais de la Batalla de l'Ebre i Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 50-80.

PREVOSTI, M., ARXÉ, J., CABALLÉ, A. (1995): *Autopistes i arqueologia: memòria de les excavacions en la prolongació de l'autopista A-19*. Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura.

PONS, D. (2018): *Entre el roig i el blau. Colors d'una guerra*. Caligrama.

R CORE TEAM (2022): *R: A language and environment for statistical computing*. R Foundation for Statistical Computing, Vienna, Austria [accés online 12/08/2023 a https://www.R-project.org/].

RAMOS, J. (2018): La arqueología de la Guerra Civil española en Cataluña. Carrasco, I. (coord.), Arqueología en conflictos contemporáneos. *Romula*, 17:133-154.

RAMOS, J., BUSQUETS, C. (2021): Les fosses dels camps de batalla de la Guerra Civil de 1936-1939. Una aproximació arqueològica a les exhumacions de soldats al front de l'Ebre. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 31:143-161.

RAMOS, J., PEÑA-MUÑOZ, A., SOLÉ, Q., TORMO, D., GALLEGO, L., DÏAZ, E. (2022): Intervenció a les trinxeres dels barrancs de Vilalba dels Arcs (Terra Alta, Tarragona). A Martínez, J. I Tormo, D. (eds.), *Actes de la IV Jornada d'Arqueologia i Patrimonide la Guerra Civil al front de l'Ebre*. Consorci Memorial dels Espais de la Batalla de l'Ebre i Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

RIART, O. (2017): El patrimoni bèl·lic contemporani del Pallars Sobirà. *Art i Història al Pirineu*, 165-172.

ROIG, I., CABEZAS, A., SALA-BELLSOLELL, J., GARANGOU, S., GRUP BÚNQUERS ARENYS (2019): *Enemic a la vista! La defensa de la costa del maresme (1936-1939)*. Ajuntament d'Arenys de Mar.

ROHATGI, A. (2022): *WebPlotDigitizer*, v. 4.6 [accés online 12/08/2023 a: https://automeris.io/WebPlotDigitizer].

ROJO-ARIZA, M., ARNABAT, R., CARDONA-GÓMEZ, G., ÍÑIGUEZ-GRÀCIA, D:, FERNÁNDEZ-AUBAREDA, I. (2010): Arqueologia de la Batalla de Catalunya (1939). Excavacions d'un tram de la línea defensiva L-3 a Subirats (Alt Penedès, Barcelona). *Ebre 38. Revista Internacional de la Guerra Civil (1936-1939)*, 193, 2:193-216.

ROMERO, M. (2017): Intervenció arqueològica a un refugi de comandament de les Brigades Internacionals durant la Batalla de l'Ebre. Resultats de les excavacions realitzades al Molí de Ferriol (Corbera d'Ebre). *Ebre 38. Revista Internacional de la Guerra Civil (1936-1939)*, 8:163-175.

RUBIO-CAMPILLO, X. (2008): An archaeological study of Talamanca battlefield. *Journal of Conflict Archaeology*, 4,1:23-38.

RUBIO-CAMPILLO, X., HERNÀNDEZ-CARDONA. F.X. (2015): Combined Arms Warfare in the Spanish Civil War. *Journal of Conflict Archaeology*, 10, 1:52:69.

RUBIO-CAMPILLO, X., FELIU, M., GONZÁLEZ, T. (2020): Datos, patrones y narrativas: nuevas perspectivas sobre la Guerra Civil y la represión franquista a partir de la visualización de datos abiertos. *Ebre 38. Revista Internacional de la Guerra Civil (1936-1939)*, 10:147-167.

SALADA, Ll. (coord.) (2018): *Document inicial estratègic del Pla d'Ordenació urbanística municipal de Sant Vicenç de Montalt*. Ajuntament de Sant Vivenç de Montalt [accés online 12/08/2023 a: https://www.svmontalt.cat/ambit.php?id=71].

SALICRÚ, M. (1989): Crònica del temps de guerra. Mataró, maig de 1938-abril de 1939. *Fulls del Museu Arxiu de Santa Maria*: 23-53.

SALICRÚ-MALTAS, M. (2021): *Treball de documentació dels hospitals militars i les fosses del cementiri de Mataró en el període de la Guerra Civil 1936-1939*. Departament de Justícia, Direcció General de Memòria Democràtica, Generalitat de Catalunya [accés online 12/08/2023 a https://justicia.gencat.cat. Informació de les fosses disponible al Banc de la Memòria Democràtica del Memorial Democràtic [accés online 12/08/2023 a: https://banc.memoria.gencat.cat/ca/results/mapa_fosses/521].

SELLARÉS. J. (2017): Embajadas fuera de la capital. El precedente olvidado: Maresme 1938. "La movilidad geográfica de las embajadas y consulados en circunstancias especiales: un enfoque histórico-jurídico en el marco de la guerra civil española. *Anuario de Derecho de Diplomático y Consular*, 2.

SELLARÉS, J. (2021): Les llargues vacances del 36 (San Sebastián) a tot un 1938 d'estiueig diplomàtic ('Caldetas'). *XIV Trobada d'Entitats de Recerca Local i Comarcal del Maresme*, 211-222.

SERRANO, A., SIRERA, D. (2011): El búnquer de la platja de la Mar Xica de Vilassar de Mar. Un exemple paradigmàtic de la precarietat dels búnquers maresmencs. *El Maresme i la conflictivitat bèl·lica*. Trobada d'Entitats de Recerca Local i Comarcal del Maresme: 5:171-182.

SOLÉ, Q. (2006): *Catalunya 1939. L'última derrota*. Badalona: Ara Llibres.

SOLÉ, Q. (2012): Prats de Lluçanès i Gurb: les fosses comunes de la guerra civil exhumades com a prova pilot per part de la Generalitat de Catalunya. AUSA, 170:769-789.

SOLÉ, Q. (2017): Trinxeres de la Guerra Civil. *Temps i espais de memòria*, 4:19-22.

SOSPEDRA-ROCA, R., FELIU, M., WILSON, A.E., SEBARES, G., HERNÀNDEZ. M. (2018): La batalla de la Fatarella, 1938. Museografia, iconografia, recreació i memòria. Un model transversal de recerca didàctica. *Ebre 38. Revista Internacional de la Guerra Civil (1936-1939)*, 8:229-242.

SOSPEDRA-ROCA, R., HERNÀNDEZ-CARDONA, F.X., BOJ-CULLELL, I., ÍÑIGUEZ, D. (2022): Virtual approach to a battlefield: Fatarella Ridge 1938. Spanish Civil War. *Cogent Arts & Humanities*, 10, 1: 2172807.

SUÁREZ, M.A. (2021): El pas de les Fletxes Blaves per Mollet del Vallès, en el context de l'avanç de les tropes voluntàries italianes sobre Catalunya (gener-febrer de 1939). *Notes*, 36: 85-128.

VIDAL, D. (1995). *La bomba domesticada*. Diari Avui, edició de l'11-12-1995 [accés online 12/08/2023 a https://pandora.girona.cat/viewer.vm?id=1134956&view=hemeroteca&lang=en].

VILLARROYA, J. (dir., 2007): *Imatges 1936-1939: la guerra civil al Maresme*. El Punt: Girona.

VILLARROYA, J., GRAU, J. (2014): *L'ofensiva final contra Catalunya*. Girona: El Punt Avui.

WICKHAM, H. (2016): *ggplot2: Elegant Graphics for Data Analysis*. Springer-Verlag New York. [accés online 12/08/2023 a https://ggplot2.tidyverse.org].

WICKHAM, H, ROMAIN, F., HENRY, F., MÜLLER, K (2022): *dplyr: A Grammar of Data Manipulation*. R package version 1.0.10.

WICKHAM, H, VAUGHAN, D., GIRLICH, M. (2023). *tidyr: Tidy Messy Data*. R package version 1.3.0.

WILKE; C. (2020): *Cowplot: Streamlined Plot Theme and Plot Annotations for 'ggplot2'*. R package version 1.1.1.

Agraïments

El Museu Arxiu de Sant Andreu de Llavaneres ha autoritzat la reproducció dels materials originals dipositats al seu fons documental. L'autor agraeix especialment el suport rebut per part del seu director, en Lluís Albertí. L'any 2011 el Museu Arxiu va editar una sèrie documental sobre la Guerra Civil al poble basada en la memòria oral de diversos veïns. L'autor dedica aquesta petita aportació a tots ells, i a tants altres veïns de les tres viles que ja no hi són. L'autor també dona les gràcies a la Josefa Planas, veïna de Llavaneres, per les seves aportacions personals sobre l'episodi del Balís, i a en Fernando Castillejos i l'Adrián Cabezas per contextualitzar la informació recollida al catàleg de l'exposició *Enemic a la vista*. Aquesta recerca s'ha realitzat en el marc del projecte *ArchAI* finançat pel programa postdoctoral Beatriu de Pinós de la Generalitat de Catalunya (2020-BP-00203). El tractament estadístic i visual de les dades s'ha processat en l'entorn del programari R, tot fent ús dels paquets *lubridate* (Grolemund i Wickham 2011), *ggplot* (Wickham 2016), *cowplot* (Wilke 2020, dplyr (Wickham et al. 2022) i *tidyr* (Wickham et al. 2023). L'autor agraeix a la Sarah Pedarzani (AMBI Lab, Universidad de La Laguna) els suggeriments en el codi original. El conjunt de dades extret dels oficis originals del CTV, el codi i les anotacions necessàries per la reproducció dels gràfics que acompanyen aquest article estan disponibles al Repositori de Dades de Recerca (CORA: https://doi.org/10.34810/data888) i també a l'enllaç: https://github.com/fconesa/TuroBalis2023.

Autoria: El present article ha esta conceptualitzat i escrit per Francesc Conesa. L'autor declara que està d'acord amb la versió impresa del manuscrit.

Conflictes d'interès: L'autor declara no tenir cap conflicte d'interès.

Copyright: © 2023 de l'autor. Presentat per a publicació d'accès obert sota els termes i condicions de la llicència Creative Commons Attribution (CC BY, https://creativecommons.org/licenses/by/4.0).